

ALTAY FİLOLOJİSİ VE TÜRKOLOJİ ETÜTLERİNE KILAVUZ

II

Yazan : Dr. J. BENZİNG
Çeviren : SABİT S. PAYLI

MODERN TÜRK DİLLERİ T Ü R K İ Y E T Ü R K Ç E S İ

Modern Türk dillerinin en önemlisi Türkiye Türkçesi'dir. Öteki Türk dillerinden ve Genel Türkçe'den ayırt etmek için "*Türkiye Türkçesi*" diye, kimi zaman da Osmanlı devletinde kullanılmış olup Arapça ve Farsça kelimelerle çokça karışmış olan şekline göre "*Osmanlıca*" diye adlandırılır.

Türkiye'deki Türk'lerin sayısı yuvarlak olarak yirmi milyondur. Bugünkü memleket sınırları dışındaki bir kısım Türk'ler de (meselâ: Bulgaristan'da ve Makedonya'da) buna katılabilir. Memleketleri (768, 700 kilometre kare) ve tarihleri hakkında malzeme her tarafta, hiçbir zorluk olmaksızın, elde edilebilir. Bu hususta toplu bilgi *İslâm Ansiklopedisi* c : VI, s. 1033-1048 de vardır; aynı eserde (s. 988-1011) T. KO-WALSKİ'nin Osmanlı Türkçesi üzerine iyi ve toplu bir özeti de vardır.

Osmanlıca içinde XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar olan devirlerin edebî kaynakları diline "*Eski Osmanlıca*" adı verildiği gibi daha Osmanlı devletinin kuruluşundan (1307) önce dahi her halde bir Osmanlıca'dan bahsedilemeyeceği için, en eski edebî eserlerin dili dahi çok defalar "*Selçukluca*" diye adlandırılır (Selçuk'lar hakkında bakınız: *İslâm Ansiklopedisi* c: IV, s. 222-285).

Bu alanda şu eserleri karşılaştırmız :

- M. WICKERHAUSER, *Die Seldschukische Verse von Sultan Veled*; lehte in Konya 1226-1312 (= Konya'da 1226-1312 de yaşamış olan Sultan Veled'in şiirleri) /ZDMG 20 (1866), s. 547-589; bunun düzeltmeleri: W. BERNAUER ve FLEİSCHER, ZDMG 23 (1869), s. 201-211; bu şiirlerin daha yeni neşri: K. ZALEMAN, Mél. As. 10 (1892), s. 173-245; bu sonuncuya notlar: RADLOFF, aynı eser ve aynı cilt, s. 17-77/.
- TH. HOUTSMA, *Ein Alttürkisches Gedicht- Kısai Yusuf v. j. 630=1233* (=Eski Türkçe bir Manzume; hicrî 630=milâdî 1233 yılından Yusuf kıssası) /ZDMG 43 (1889), s. 69-98/.

- PL. MELİORANSKIY, *Der Diwan des Burhaneddin von Sivas*, ca. 1345-1397 (= 1345-1397 de yaşamış olan Sivash Burhaneddin'in Divanı) /Vostoçnyya zametki, St. Petersburg 1895, s. 131-152/.
- H. WAMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien* (=Eski Osmanlıca Dil Etütleri). Leiden 1901, X+232 s.
- K. FOY, *Die Aeltesten osmanischen Transkriptionstexte in gothischen Lettern* (=Got harfleriyle yazılmış en eski Osmanlıca çevriyazılı metinler) /MSOSW 4 (1901), s. 230-274, 5 (1902), s. 233-293/.
- V. GORDLEVSKIY, *Îz kommentarijev k staro-osmanskomu perevodu maloazijskih sel' djukidov, t. naz. ħroniki ibni-Bibi* (=İbni Bibi Tarihi denilen eserin Küçük Asya Selçukluları devrinde Eski Osmanlıca'ya çevirmesi ve şerhi) /Drevnosti Vostoçnyya 4 (Moskova 1913)/.
- V. SMİRNOV, *Drevneyşaya datirovannaya turetskaya rukopis' XIV veka* (=XIV. yüzyıldan kalma en eski yazmalar hakkında, Nefesî'nin şiirleri) /Zap. Vostoç. Otd. 22 (1914), s. 107-125/.
- C. BROCKELMANN, *Ali's Qissa-i Jûsuf, der aelteste Vorlaeufer der Osmanischen Literatur* (=Osmanlı Edebiyatının en eski öncüsü, Ali'nin Yûsuf kıssası) /ABAW 1916-1917, No. 5/.
- N. MARTİNOVİÇ, *Noviy sbornik stihov Djelal'-ed-dina Rumi i Sultan Veleda* (=Celâleddin-i Rumi'nin ve Sultan Veled'in şiirlerinden yeni dergiler) /Zap. Vost. Otd. Russak. Arĥeol. Obşç. 24 (1917), s. 209-210/.
- C. BROCKELMANN, *Altosmanische Studien-Die Sprache Âşîq-pâşâs und Ahmedîs* (=Eski Osmanlıca Etütler-Âşîk Paşa'nın ve Ahmedî'nin dilleri). Bunlardan birincisi Ankara'da 1271-1332 de yaşamış, öteki de Germiyan'da 1413 de ölmüştür /ZDMG 73 (1919), s. 1-29/.
- C. HUART, *Un commentaire du Qoran, en dialecte turc de Qastamoûni-XVe siècle* (=XV. yüzyıl Kastamonu diyeleğinde bir Kur'an Tefsiri) /JA 1921, s. 161-216/.
- A. ZAJACKOWSKI, *Studia na yezikiem staro-osmańskim* (=Etudes sur la langue vieille-osmanlie=Eski Osmanlı dili üzerine etütler). Krakau 1934.
- TAHSİN BANGUOĞLU, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar* (=Sülheyl ü Nevbahar üzerinde Eski Osmanlıca Dil Etütleri). Breslau 1938, 8°, 161 s.
- XIII. Asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜ I., İstanbul 1943, 8°, 862 s.
- S. ÇAĞATAY, *Eski Osmanlıca üzerinde bazı Notlar* /DTCFD 2 (1944), s. 297-312/.
- M. MANSUROĞLU, *Anadolu Türkçesi-XIII. Asır-Dehhanî ve manzumeleri.*, İstanbul 1947.

Bir sürü Osmanlıca kelimeler de bize eski gezginlerden kalmıştır; bunları şu eserlerde buluyoruz :

SCHİLTBERGER, *De Ritu et moribus Turcarum* (=Türk Gelenekleri ve Görenekleri üzerine), 1438-1458.

GEORĖEVİZ, *De turcarum moribus* (=Türk Görenekleri), Anvers 1544 ve Paris 1545.

E. G. POSTELLE, *De la république des Turcs* (=Türk Cumhuriyeti üzerine), Poitiers 1560.

Bunlarla karşılaştırınız :

HANS STUMME, *Das Arabische und Türkische bei Ritter Arnold von Harff* (=Şövalye Arnold von Harff'taki Arapça ve Türkçe) /Windisch armağanı, Leipzig 1914, s. 127-137. Bk: ZDMG 69 (1915), s. 208/.

Osmanlı gramerinin tarihî araştırmaları için Batı memleketlerinde çıkmış olan en eski eserler ilgi çekicidir; bunlarda, meselâ: Türkçedeki -miş'li geçmiş zaman sıgasının daima tamam olmuş bir halin tasviri için, kullanıldığını görmek bize bol bol bilgiler verir. Halbuki şimdiki gramerler, meselâ: N. K. DMİTRİEV[ZKV 2 (1926), s. 91-96] bundan yanlış olarak "duyup söyleme" geçmiş zaman sıgası diye bahsederler :

HIERONYMUS MEGİSER, *Institutiones linguae Turcicae libri quatuor* (=Türk dilinin kuruluşu üzerine dört kitap). Leipzig 1612.

ANDRE DU RYER, *Rudimenta grammaticis linguae Turcicae* (=Türk dilinin gramer esasları). Paris 1630; ikinci baskısı 1633.

MENİNSKİY, *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica* (=Doğu dilleri, Türkçe, Arapça, Farsca ve kuruluşları veya Türkçe'nin Grameri) /Viyana 1680, sonraki baskısı 1756, Sözlük kısmı 1780/.

P. HOLDERMANN, *Grammaire turque* (Türkçe'nin Grameri). İstanbul 1730, 194 s.

Şimdi bildirdiğimiz yukarıdaki gramerlerden sonra gelenler (Paris'te 1823 te çıkan JAUBERT'in, Kazan'da birinci baskısı 1839 da ve ikinci baskısı 1846 da çıkan KAZEMBEG'in ve Leipzig'de 1848 te çıkan ZENKER'in gramerleri ve ötekiler) hakkında daha derin bilgi vermekten vaz geçebiliriz. Zira bunlar bugün için hemen hemen bir önem taşımamaktadırlar.

Daha yeni gramerlerden ve ders kitaplarından şunları zikretmeliyiz :

H. JEHLİTSCHKA, *Türkische Konversationsgrammatik* (=Türkçe Konuşma Grameri) /Heidelberg 1895, VIII+420 s./.

V. H. HAGOPİAN, *Ottoman-Turkish Conversation Grammar* (=Osmanlı Türkçesi Konuşma Grameri) /Heidelberg 1907, 8°, XII+492+34 s./

J. NÉMETH, *Türkische Grammatik* (=Türkçe Gramer) / Leipzig (Göschel) 1916, 16°, 126 s./.

GOTTHOLD WEİL, *Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache* (=Osmanlı Türk dilinin Grameri) [Berlin 1917, 8°, VI+258 s.].

J. DENY, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)* (=Türk dilinin -Osmanlı diyeleğinin-Gramer), Paris 1921.

ETTORE ROSSİ, *Manuale di lingua Turca Vol. I. Grammatica elementare, esercizi, vocabulario* (=Türk dilinin el kitabı -cilt I-ilkel gramer, araştırmalar, küçük sözlük), Roma 1939, 8°, VI+159 s./ [Tanıtması: Fr. TAESCHNER, OLZ 1942, s. 248-252/.

- HERBERT JANSKY, *Lehrbuch der türkischen Sprache* (=Türk dilinin ders Kitabı), Leipzig 1943, 8., VIII+307 s.
- LUDWIG PETERS, *Grammatik der türkischen Sprache* (=Türk dilinin Grameri), Berlin 1947.
- A. N. KONONOV, *Grammatika turetskogo yazıka* (=Türk dili Grameri), Moskova-Leningrad (Ak.) 1941, 312 s. /Tanıtması: S. ÇAĞATAY, DTCFD. 5 (1947), s. 249-252/.

Türkiye Türkçesinin Grameri üzerine etütlerden önemlice olanları şunlardır :

- K. FOY, *Studien zur osmanischen Syntax* (=Osmanlıca'nın sentaksı üzerine etütler) /MSOSW 2 (1899), s. 105-136 ve 293/.
- J. KÜNOS, *Szóképzés az oszman-török nyelvbén* (=Wortbildung im Osmanischen =Osmanlı Türkçesinde kelime teşkili) /KSz. 6 (1905), s. 1-11/.
- M. BİTTNER, *Die onomatopoetischen Verba des Türkischen* (=Türkçede onomatopoetik fiil) /WZKM 26 (1912), s. 263-269/.
- K. BROCKELMANN, *Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen* (=Osmanlı Türkçesinin grameri üzerine) /ZDMG 70 (1916), s. 185-215/.
- W. BANG, *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen- I. Über die osm. Fluchtformel "ocağı yanası" und ihre Verwandten* (=Türk dillerinin karşılaştırmalı Grameri üzerine etütler-I. Osmanlıca'daki "ocağı yanası" küfür deyimi ve benzerleri hakkında) /SBAV 1916, s. 522-535/.
- W. BANG, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen I-IV* (=Gök Türkçe'den Osmanlıca'ya I-IV) /ABAW 1917, s. 1-62; ABAW 1919 No. 5, s. 1-79; ABAW 1921 No. 2, s. 1-26/.
- W. BANG, *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. I. Zum osm. Praesens auf-yor, II. Über das osm. Futurum und einige ihm nahestehende Bildungen* (=Trük Dili Tarihi üzerine Monografiler-I. Osmanlıca -yor'lu hal sığısı üzerine; II. Osmanlıca Gelecek zaman sığısı ve buna yakın bir kısım şekiller üzerine) /SHAW 1918, 12. Abh., s. 1-48/.
- G. BERGSTRÄSSER, *Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache* (=İstanbul Aydınları Konuşmasına göre Türkçe'nin Fönetiği) [ZDMG 72 (1918), s. 233-266; çok önemli, ne yazık ki pek az tanınmıştır/.
- A. FİSCHER, *Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen* (=Türkçe'de Yabancı kelimelerin sonlarındaki sesli uyumu) /Morgenl. Texte u. Forschungen L., Fasikül 2, Leipzig 1920, 26 s.; J. NÉMETH'in ZDMG 75 (1921), s. 275-278 deki tanıtmasında tamamlayıcı bilgiler vardır./
- N. K. DMİTRİEV, *K voprosu o znaçeniyu osmanskoj glagol'noj formı na "-mış"* (=Osmanlıca -mış'lı fiil şeklinin mahiyeti hakkında) /ZKV 2 (1926), s. 91-96; çok önemli ne yazık ki pek az tanınmıştır/.
- N. K. DMİTRİEV, *Beitraege zur osmanischen Mimologie* (=Osmanlıca Mimoloji üzerine Araştırmalar) /WZKM 34 (19127), s. 105-123 ve 271-285/.
- N. K. DMİTRİEV, *Skizze der südtürkischen Mimologie* (=Güney Türkçesinin Mimoloji taslağı) /WZKM 36 (1929), s. 18-47/.

Sözlükler arasından şunları tavsiye edebiliriz :

- J. W. REDHOUSE, *A Turkish and English Lexicon* (=Türkçe ve İngilizce Sözlük). İstanbul 1890, VII+2224 s.
- J. TH. ZENKER, *Dictionaire Turc-Arabe-Persan* (=Türkçe-Arapça - Farsça Sözlük). Leipzig 1866-1876).
- DİRAN KÉLÉKİAN, *Dictionaire Turc-Français* (=Türkçeden Fransızcaya Sözlük). İstanbul 1928, 8°, 1374 s.
- HEUSER-ŞEVKET, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch* (=Türkçeden Almancaya Sözlük). Wiesbaden (Otto Harrasowitz), 3. baskı 1953, 8°, 618 s.
- LUİGİ BONELLİ, *Lessico turco-italiano* (=Türkçeden İtalyancaya Sözlük). Roma 1939, 8°, XI+445 s.
- ZEKİ CEMAL BAKİÇELEBİOĞLU, *Türkçe-Almanca Yeni Lûgat*. İstanbul, ikinci baskı 1941, küçük 8°, 903 s.
- D. A. MAGAZANİK, *Turetsko-russkiy slovar'*. Pod redaksiyey çlena korrespondenta AN SSSR Prof. V. A. GORDLEVSKOGO 40.000 slov i vıranjeniy. izd. 2-oe pererabiotannoe i dopolnennoe (=SSSR İlimler Akademisi Haberleşme Üyesi Prof. V. A. GORDLEVSKİY'nin nezareti altında hazırlanmış Türkçeden Rusçaya Sözlük—40.000 kelime ve deryim—Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı). Moskova 1945, 704 s.
- , *Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu Lûgat Kolu çalışmalarıyla hazırlanmıştır). İstanbul 1945, 8°, 670 s. /Tanıtması ve tenkidi: L. BAZİN, Bulletin de la Soc. de Ling. de Paris 45 (1949) 2, s. 239-242/.
- H. C. HONY, *A Turkish-English Dictionary* (=Türkçeden İngilizceye Sözlük) 1947, 297 s.

Türk kelime hazinesindeki yabancı unsurlar hakkında (Asıl kitabın 68 den 70 e kadar sahifelerinde ayrıca adları geçmemiş ise) aşağıdaki eserleri karşılaştırınız :

- FR. MIKOOSICH, *Die Slavischen, Magyarischen und Rumaenischen Elemente im Türkischen Sprachschätze* (=Türk Kelime Hazinesindeki Slavca, Macarca, Romence Unsurlar) /SWAW 118 (1889)/.
- GUST. MEYER, *Türkische Studien I. Die Griechischen und Romanischen Bestandteile im Wortschatz des Osmanisch-Türkischen* (=Türkçe etütler I.- Osmanlı Türkçesi Kelime hazinesindeki Grek ve Roman unsurlar) /SWAW 128 (1893)/.
- M. BİTTNER, *Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische* (=Türkçeye Arapçanın ve Farsçanın etkileri) /SWAW 142 (1900)/.
- L. BOUVAT, *Les emprunts arabes et persans en turc osmanlı* (=Osmanlı Türkçesine Arapçanın ve Farsçanın etkileri) /KSz. 4 (1903), s. 316- 334/.
- M. VASMER, *Osmanskiya étimologii* (=Osmanlıca Etimolojiler) /Jst. 1909 vıp. 2-3.

Edebiyat eserleri çok tafsilâtlı olarak *İslam Ansiklopedisinde* (cilt: IV. s. 1011 - 1033) verilmiştir. Modern Edebiyat eserleri için şu esere bakınız :

O. SPIES, *Die türkische Prosaliteratur der Gegenwart* (= Bugünkü Türk Nesir Edebiyatı) /WI 25 (1943), s. 1-120/.

Çeşitli diyelekleriyle Türk Halk Dili, bir sürü etütlerle tanıtılmıştır. Bu yoldaki önemli yayınlar aşağıda gösterilmiştir. Son 10-15 yıl içinde Türkiye'de daha başka malzemenin yığın yığın yayınlanmakta olduğuna burada dikkatinizi çekeceğim. Bunlar hakkında bibliyografya bilgileri "*Türk Dil Bibliyografyası*" adlı eserde vardır :

İNG. KUNOS, *Három Karagöz játék* (=3 Karagöz-Spiele =3 Karagöz Oyunu). Budapest 1886.

İNG. KUNOS, *Oszman-török népköltési gyűjtemény* (=Samml. osm. -türk. Volksdichtung (=Osmanlı Türkçesi Halk Şiirleri Dergisi), 2 cilt. Budapest 1887-1889.

G. JACOB, *Zur Grammatik des Vulgaer-Türkischen* (=Halk Türkçesi Gramerine dair) /ZDMG 52 (1898), s. 695-729/.

L. BONELLI, *Appunti grammaticali e lessicali di Turco volgare* (=Halk Türkçesi Sözlüğüne ve gramerine dair Notlar) /Actes du XII e Congrès Intern. des Orient. 2 (Floransa 1902), s. 285-401/.

İGN. KUNOS, *Türkische Volksmaerchen aus Stambul, gesammelt, übersetzt und eingeleitet* (=İstanbul'dan derlenmiş Halk Masalları, toplanmış, çevrilmiş ve bir önsöz ile bezenmiş olarak). Leiden 1905, XXII+410 s.

W. RADLOFF, *Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme-VIII. Theil-Mundarten der Osmanen, gesammelt und übersetzt von Dr. İGNAZ KUNOS* (=Türk boy-larının Halk Edebiyatı Örnekleri -VIII. kısım: Osmanlı Diyelekleri, Dr. İGNAZ KUNOS tarafından toplanılmış ve çevirilmiş). St. Petersburg 1899, XIII+588 s.
Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I-III, İstanbul 1939, 1941, 1947.

Güney-Kırım'daki Türk diyelekleri için asıl kitabın 99. sahifesine bakınız.

Balkan Yarımadasındaki Türk Diyelekleri /Karşılaştır: V. A. MOŞKOV, *Turetskiya plemena na Balkanskom poluostrove* (=Balkan Yarımadasındaki Türk kavimleri üzerine), İzv. Geogr. T-va 40 (1940)/:

a) Romanya'daki ve Basarabya'daki Gagauzlar ve Gagauz dili /Karşılaştır: OLGA NECRASOV, *Le problème de l'origine des Gagauz et la structure anthropologique de ce groupement ethnique* =Gagauz'ların menşeleri serusu ve bu grubun etnik ve antropolojik yapısı, Taşı 1940/:

V. A. MOŞKOV, *Materiali k izuçeniyu gagauzskago tyurskago yazıka, Tekst i perevod* (=Gagauz Türkçesinin etüdüne Malzeme-Metin ve Açıklamalar) [IOAİE 13 (1895), s. 70-83/.

V. A. MOŞKOV, *Gagauzi Benderskago uezda — Etnograficeskie oçerki i materialı* (=Bender Gagauz'ları hakkında -etnografik etüt ve malzeme) /Etnogr. Obozr. 44 (1944), s. 1-89; 48, s. 98-160; 49, s. 1-49; 51, s. -1-80; 54, s. 1-66; 55 (1902), s. 1-91/.

V. A. MOŞKOV, *Nareçiya bessarabskih gagauzov* (=Basarabya Gagauz'ları diyeleği) /RADLOFFs "Proben", Bd. 10, St. Petersburg 1904, 800 s./.

CEACHIR MIHAL, *Dictionar Gâgauz-Român* (Gagauz'cadan Romenceye Sözlük), Chişinău 1938.

b) Bulgaristan ve Rumeli Türkçesi :

İGN. KÜNOS, *Rumelisch-türkische Sprichwörter* (=Rumeli Türkçesinde Atatsözleri) /KZs. 7 (1906), s. 66-83/.

İGN. KÜNOS, *Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch-Türkische Volksmärchen aus Adakale* (=Rumeli Türkçesi bilgisine malzemeler- Adakale'den Türk Halk Masalları) /Cilt I (XXVII+265 s.): Giriş ve metinler; cilt II (VI+373 s.): Almanca çevirmesi; Leipzig 1907/.

D. A. GADJANOV, *Vorläufiger Bericht über die zum Zweck von türkischen Dialektstudien durch Nordost-Bulgarien unternommenen Reisen* (=Kuzey-doğu Bulgaristan'da Türk Diyelek araştırmaları amacı ile yapılan gezi hakkında geçici Rapor) /Anz. WAW. phil. -hist. Kl. 48 (1911), s. 28-42; 49, s. 13-20/.

ST. MLADENOV, *Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörter-schatz* (=Türk Ata sözleri Hazinesinden araştırmalar) /ZDMG 68 (1914), s. 687-694/.

S. ÇİLİNGİROV, *Turski poslovitsi pogovorki i ħarakterni izrazi* (=Türkçe deyim ve atasözleri ve bunların karakterlerini açıklama) /İzv. na Narodniyu Etnografski Muzeya, Sofya, 1922 fasikül 3-4, 1923 fasikül 1-2. Tanıtması: N. DMİTRİEV, Zametki po bolgarsko -turetskim govoram, DAN 1927 No. 10, s. 210-215/.

ST. MLADENOV, *Tursko-Bulgarski usporoditsi vı oblast'-ta na gataukite* (=Türk Bulgar deyimleri üzerine Notlar) /İzv. Narodn'ogo Etnografiçnogo Muzeya, Sofya 1927/.

N. DMİTRİEV, *Meterialı po osmanskoj dialektologii-Fonetika "karamalitskogo" yazıka* (=Osmanlı Diyalektolojisi üzerine malzeme-Karamanlı dili Fonetigi) [ZKV 3 (1928), s. 414-458/.

T. KOWALSKI, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord Est* (=Kuzey-doğu Bulgaristan Türkleri ve Dilleri). Karakau 1933.

J. NEMÉTH, *Die Türkische Mundart von Vidin* (=Vidin Türk Diyeleği) /Bonelli Armağanı, Roma 1940/.

J. ECKMANN, *Die Türkische Mundart von Warna* (=Varna Türk Diyeleği) [KCsA. (1941)/.

c) Bosna ve Makedonya Türkçesi :

OTTO BLAU, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmaeler* (=Bosna Türkçesindeki Dil Anıtları). Leipzig 1868, 316 s.

Ç. TRUHELKA, *Bosanitsom pisani turski tekstovi* (=Bosna Türkçesinden metinler) /Glasnik Zemalyskoj Muzeya u Bosni i Hertsegovini 26 (Sarayevo 1914); 1590 yılından bir metin; Karşılaştır: N. DMİTRİEV, *Problemi i dostijeniya bosniyskoj turkologii* (=Bosna Türkolojisinin amaçları ve soruları), ZKV 2 (1926), s. 97-118/.

A. M. SELİŞÇEV, *Oçerki po makedonskoj dialektologii I.* (=Makedonya Diyalektolojisi I). Kazan 1918.

- I. KOWALSKİ, *Zagadki ludowe turetskie* (=Türk Halk Bilmeceleri). Krakau 1919.
- T. KOWALSKİ, *Osmanisch-Türkische Volkslieder aus Mazedonien* (=Makedonya'dan Osmanlı Türkçesinde Halk Türküleri) /WZKM 33 (1925), s. 166-231/.
- N. DMİTRİEV, *Etyudı po serbsko-turetskomu yazıkovomu vzaymodeystviyu* (=Sırp ve Türk Dilleri arasındaki Münasebetler hakkında) /DAN 1928, s. 17-22, 268-275; 1929, s. 89-95, 103-104/.

Anadolu'nun Türk diyeleklere üzerine çok daha zengin malzeme elimizde vardır :

- V. MAKSİMOV, *Opu izsledovaniya tyurshih dialektov v Hudavendigyare i Karamanii* (Hüdavendigâr ve Karaman Türk Diyeleklere araştırmaları denemesi), St. Petersburg 1867, 985.
- J. THURY, *A Kastamuni-i török neyeljürás-Értekezések a nyels és széptudományok köréböl*, 12. kötet 7 szám (=Kastamonu Türk Ağzı-Dil ve Edebiyat üzerine Araştırmalar-cilt: 12, sayı: 7), Budapest 1885.
- M. ALRIÇ, F. *Fragments de poésie turque populaire* (=Türk Halk Şiirinden Örnekler) /JA 8, 14 (1889), s. 143-192/.
- GRÜNFELD, *Anatolische Volkslieder aus der "Kaba dili"* (=“Kaba dili”nden Anadolu Halk Türküleri). Leipzig 1888.
- İGN. KÜNOS, RADLOFF'un "Proben VIII"inde: Bundan başka : *Kisázssiai török nyelv* (=Küçük Asya Türk Dili) /Nyk. 22 (1890-1892), Bursa ve Aydın Diyeleklere] *Kisázssiai török dialektasairál* (=Küçük Asya Türk Diyeleklere üzerine) /*Ertekezések a nyelv és széptudományok köréböl*, 16 kötet, 09 szám (=Dil ve Edebiyat üzerine Araştırmalar c: 16, sayı: 9). Budapest 1896/.
- M. BİTTNER, *Türkische Volkslieder, nach Aufzeichnung von Şahan Efendi Alan* (=Şahan Efendi Alan'ın toplamalarına göre Türk Halk Türküleri) /WZKM 10 (1896), s. 41-54/.
- E. LİTTMANN, *Türkische Volkslieder aus Kleinassien* (=Küçük Asya'dan Türk Halk Türküleri) /ZDMG 53 (1899), s. 351,-363/.
- MARTİN HARTMANN, *Zur türkischen Dialektkunde* (=Türk Diyeleklere Bilgisine dair) /KSz. 1 (1900), s. 154-156; Kuzey Suriye'deki Türkmenlerin Diline dair/.
- K. FOY, *Das Aidinisch-Türkische* (=Aydın Türkçesi) /KSz. 1(1900), s. 177-194, 268-307/
- C. HUART, *Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés 1806-1816 en caractères grecs* (=Grek harfleri ile Ankara Türkçesinde 1806-1816 da basılmış üç eser hakkında Notlar) /JA 1900 (Kasım-Aralık), s. 459-477/.
- E. LİTTMANN, *Ein türkisches Maerchen aus Nordsyrien* (=Kuzey Suriye'den bir Türk Masalı) /KSz. 2 (1901), s. 144-150/.
- V. PİSAREF, *Neskol'ko slov o trebizondskom dialekte* (=Trabzon ağzı üzerine bir kaç söz) /Zap. Vost. Otd. Russ. Arheol. Obşç. 13 (1901), St. Petersburg s. 173-201/.
- L. BONELLİ, *Voci del dialetto turco Trebizonda* (=Trabzon Türk ağzlarından notlar) /KSz. 3 (1902), s. 55-72/.

- BALKANOĞLU (=NECİB ASIM), *Dialecte turc de Kilis* (=Kilis Türk Ağzı) [KSz. 3 (1902), s. 261-278; Suriye Türkmenleri Ağzı/.
- BALKANOĞLU (=NECİB ASIM), *Dialecte de Behesni* (=Besni Ağzı) /KSz. 4 (1903), s. 125-127./
- BORIS MİLLER, *Turetskiya narodniya pesni* (=Türk Halk Türküleri) /Trudı po vostokovedeniyu izdevaemie Lazarevskim İnst. vost. yaz. 17 (1903)/.
- BALKANOĞLU (=BALHASANOĞLU), *Dialecte turc d'Erzerum* (=Erzurum Türk Ağzı) /KSz. 5 (1904) s. 126-130/.
- FELİX v. LUSCHAN, *Einige türkische Volkslieder aus Nordsyrien und die Bedeutung phonographischer Aufnahmen für die Völkerkunde* (=Kuzey Suriye'den bir kaç Halk türküsü ve fonografla almaların Etnoloji bakımından önemi) /Ztschr. f. Ethnologie 36 (1904), s. 178-202, 203-221/.
- F. GIESE, *Materialien zur Kenntnis des anatolischen Türkisch I. - Erzählungen und Lieder aus Vilajet Qonjah* (=Anadolu Türkçesi bilgisine Malzeme I. - Konya Vilâyetinden türküler ve masallar), Halle 1907, s. VII+126.
- N. MARTİNOVIÇ, *Turetskaya skazka ob "ugadiçke ponevole"* (=“Zoraki yorumcu” Türk Masalı) /Sbornik v çešt'Potanina, St. Petersburg 1909, s. 87-98; Eskişehirden/.
- F. VINCZE, *Beitraege zur Kenntnis des Anatolischen Türkisch* (=Anadolu Türkçesi Bilgisine Notlar) /KSz. 9 (1908), s. 141-179; 10 (1909), s. 1-41; Konya'dan/.
- E. LİTTMANN, *Tschagydsky, ein türkisches Raeuberhauptmann der Gegenwart* (=Çakıcı, Zamanımızın bir Türk Haydut Başkanı), Berlin 1915, 53+ (Türkçe) 20 s.
- F. v. KRAELITZ- GREİFENHORST, *Studien zum Armenisch-Türkischen* (=Ermeni Türkçesi üzerine Araştırmalar) /SWAW 168, III (1912), 46 s./.
- VL. GORDLEVSKİY, *Obraztsı osmanskago narodnago tvorcestva I.* (=Türk Halk eserlerinden Örnekler I. - Bursa, Ankara, İzmit, Konya, Niğde, Sivas veb. Ağızları) Moskova 1916.
- T. KOWALSKİ, *Piosenki ludowe anatolskie o rozboyniku Czakıdım* (=Anatolische Volkslieder über den Raeuber Çakıcı= Haydut Çakıcı üzerine Anadolu Halk Türküleri) [RO (Krakau 1919), fask. 2, 24 s./.
- T. KOWALSKİ, *Zagaki ludowe turetskie* (=Enigmes populaire turque= Türk Halk Türkülerinden Örnekler); Türkçe Metin, Fransızca özeti ve çevirmeleri birlikte. Krakau 1919, 77 s.
- T. KOWALSKİ, *Cinq récits de Günei-Vilayet de Smyrne-* (=İzmir Vilâyetinde Güney'den beş Türkü) /RO 2 (Lemberg), s. 204-212/.
- OTTO SPIES, *Esman und Seidschan-Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen Druck* (=Esman ve Zeycan-Ermeni Türkçesi ile basılmış bir Küçük Asya Halk Romanı) /Anthropos 20 (1925), s. 653-657, 1001-1031/.
- MARTTİ RÄSÄNEN, *Ein Sammlung von "mani"-Liedern aus Anatolien* (=Anadolu'dan “Mani” -Türküleri Dergisi) /JSFOu. 41 (1926) 2, 60 s./.
- MARTTİ RÄSÄNEN, *Türkische Sprachproben aus Mütelantolien I (Sivas), II (Yozgat), III (Ankara, Kayseri, Çankırı, Afyon etc.)* (=Orta-Anadolu'dan Türkçe Dil Ör-

- nekleri I-Sivas, II-Yozgat, III-Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon veb.). Helsingfors I. -1933, II.-1935, III. -1946, 8°, 151, 106, 130 s. —Bunun için karşılaştırmamız: T. KOWALSKI, *Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien* (=Orta Anadolu'dan Türkçe Dil Örnekleri) /PBO. 1 (1937), s. 46-57, 2 (1938), s. 41-47/.
- AHMET CAFEROĞLU, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme. I-II*. İstanbul 1940-41, büyük 8°, 216+171 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar I. Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları*. İstanbul (T. D. K. C. I. 9), 1942, büyük 8°, 296 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Anadolu ağızlarından toplamalar -Kastamonu, Çankırı, Amasya, Niğde İlbaylıkları ağızları, Kalaycı argosu ve Geygelli yürüklerinin gizli dili* -İstanbul (T. D. K. C. I. 10), 1943, büyük 8°, 272 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*. İstanbul (T. D. K. C. I. 11), 1944, büyük 8°, 276 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Güney-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar-Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş vilâyetleri ağızları*- İstanbul (T. D. K. C. I a12), 1945, büyük 8., 319 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar-Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızları* -İstanbul (T. D. K. C. I. 14). 1946, büyük 8°, 352 s.
- AHMET CAFEROĞLU, *Orta Anadolu ağızlarından derlemeler- Niğde, Kayseri, Kırşehir Yozgat, Ankara vilâyetleriyle Afşar, Saçıkıralı ve Kara-Koyunlu uruklarının ağızları*-İstanbul 1948, büyük 8°, 264 s.

A Z E R İ D İ Y E L E Ğ İ

Anadolu ağızları önemli dil sınırlamaları göstermeksizin Azerî Diyeleğine (*Azerbaycanca*'ya) dönüp geçerler. Evet, hattâ tasvif tarzı coğrafya esasları ile karşılaşmasaydı, şüphesiz Doğu Anadolu ağızları kolaylıkla Azerî diyeleği olarak gösterilebildiği gibi Azerî diyeleği de bir Doğu Anadolu ağzı olarak görülebilir idi. Azerbaycan Ahalisi yüzyıllardan beri Türkiye'deki ırk yoldaşlarından siyasi sınırlar ile ayrılmış olduklarından *Azerbaycanca*'yı *Anadolu Türkçesinden* ayrı gözden geçirmeye alışılmıştır. Bunun gibi Azerbaycan Türkleri de esasları on altıncı yüzyıla kadar ulaşan özel bir edebî geleneğe sahip olabilmişlerdir /Bk.: *İslâm Ansiklopedisi* c: II, s. 130-131, "Fuzuli" maddesi/.

İlk çağların Atropatene eyaleti olan Azerbaycan'a Selçuklular zamanından beri Türkler yerleşmiş bulunmaktadırlar. Bugün Azerbaycan'ın güney kısmı İran'a bağlıdır. İran'ın Azerbaycan eyaleti, yuvarlak olarak 100.000 kilometre karelik bir alanda en büyük bir kısmı Azerî diyeleğini konuşan iki milyon ahalisi bulunan bir yer kaplar. Dağınık Azerî grupları

öteki İran eyaletlerinde (hele Hemedan ve Fars eyaletlerinde) de bulunur. Ama bu küçük gruplar şimdiye kadar henüz pek az araştırılmıştır; öyle ki çok defa bunları Azerî diyeleğinden önce Türkmence'den sayıp saymamak da tereddüt uyanmaktadır. /Bk: A. ROMASKEVİÇ, *Pesni kaş-kaytsev* (=Kaşkay'ların Türküleri), Sborn. Muz. Antr. i Etnogr. 5 (Lenin-grad 1925), fask. 2, s. 573-610)/.

Azerbaycan'ın kuzey kısmı, Sovyetler Birliği'ne aittir ki burada 1939 istatistiğine göre 2.274.805 Azerî Diyeleğini konuşan halk oturmaktadır. Bunlardan büyükçe kısmı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde/ 86.000 kilometre karelik alan, 1939 istatistiğine göre 3.203.727 nüfus; başkenti aynı yıl istatistiğine göre 809.347 nüfuslu Bâku/ yaşamaktadır.

Azerbaycan hakkında genel malzeme, Türkçe "*Azerbaycan Yurt Bilgisi* (İstanbul 1932-1934)" dergisi ile "*Trudı obşçestva izuçeniya Azerbaydjana* (Bâku 1925)"de bol bol bulunur. Bazı objektif ve edebî bilgi de *İslâm Ansiklopedisi* c: I s. 141-143 de bulunmaktadır. Bundan başka JAESCHKE'nin *MSOSW* 40 (1937), s. 117-128 de bulunan "*Aserbeidschaner und Tatarer* (=Azerbaycanlılar ve Tatarlar)" adlı yazısına da bakınız.

Azerî diyeleği, zengin edebiyat ile -çok yazık ki fonetik özellikleri meydana çıkarmıyan Arap yazısı ile yazılmış olarak- daha eski edebî eserlerde ve Sovyetler zamanındaki -1927 den başlayarak Lâtin yazısı ile, 1940 dan beri de Rus yazısı ile- sayısız yayınları ile çok zengin bir dil malzemesi verir ki Anadolu Türkçesi üzerindeki bütün araştırmalarda mutlaka karşılaştırma için ele alınmalıdır. Yirmi otuz yıldan beri hele Azerî diyeleğinin -İran'da konuşulan- Güney ağzı üzerinde kolayca ele geçirilebilecek malzeme hazır ve mevcut olduğu halde şimdiye kadar bu karşılaştırmalara en küçük ölçüde bile baş vurulmamıştır.

Azerbaycan Türkçesinin en eski dil anıtları İbni Mühenna'nın Türk dili hakkındaki tavsiflerinde görülmektedir /Bk: P.M. MELIORANSKIY, *Arab filolog o turetskom yazıka* (=Türk dili üzerinde bir Arap filologu). Petersburg 1900/. Bununla beraber S. MALOV' İbni Mühenna'nın dilini Doğu Türkçesi olarak kabul eder ve Azerbaycan dili etkilerinin eseri kopya edenlerden gelmiş sayılacağına inanır [ZKV 3 (1928), s. 241-248; *İbüi-Mühenna o turetskom yazıke* (=İbni Mühenna ve Türk dili)].

Azerî diyeleğini itiraz edilemeyecek şekilde ilk defa şu eserde buluyoruz :

D. F. M. MAGGIO, *Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus aydiuntur-Liber secundus: complectens Arabum et Turcarum orthographiam et turricae linguae institutiones* (=Gürcistan bölgelerinde konuşulan Doğu dilleri üzerine etüt -İkinci kitap: Arapların ve Türklerin imlâlarını ve Türkçe'nin kurallarını içine alır).

Gramerlerden oldukça büyük sayıda bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Bununla beraber 1900 den önce yayınlanmış olanlarına -tavsiye edilebilmekten vaz geçtik- pek az güvenilebilir:

- A. KAZEMBEG, *Obşçaya grammatika turetsko-tatarskago yazuka* (=Türk-Tatar dilinin genel grameri). Kazan 1846 /Almanca çevirmesi: ZENKER, Leipzig 1848/.
- T. MAKAROV, *Tatarskaya Grammatika kavkazskago nareçiya* (=Kafkas dilinin Tatar Grameri). Tiflis 1848.
- LAZ. BUDAGOV, *Praktičeskoe rukovodstvo turetsko-tatarskago aderbidjanskago nareçiya* (=Türk-Tatar Azerbaycan dilinin pratik el kitabı). Moskova 1857.
- SULTAN MEDJİD GANİEV, *Polneyşiy samouçitel' tatarskago yazuka kavkazsko-aderbedjanskago nareçiya* (=Tatar dilinin Kavkas-Azerbaycan diyeleği öğrenme el kitabı), 4 kısım-Bâkû 1890-1895, 3. baskı: Tiflis 1907, 5. baskı: Bâkû 1922— /3. kısım: Russko-Ttarskiy Slovar' (=Rusçadan Tatarcaya Sözlük), 3. baskı Bâkû 1902, 206 s.; 5. baskı. Bâkû 1909, 416 s./.
- N. NERİMANOV, *Türk Azerbaycan dilinin muhteser sarfi nahvi*. Bâkû 1899, 47 s.
- N. NERİMANOV, *Samouçitel' tatarskago yazuka dlya russkih* (=Ruslar için Tatar dilini öğrenme kitabı). Tiflis 1900.
- M. MAMEDOV, *Samouçitel' tatarskago yazuka aderbeydjanskago nareçiya* (=Tatar dilinin Azerbaycan diyeleğini öğrenme kitabı). Erivan 1911.

Azerî diyeleği üzerindeki en iyi eser daha hâlâ şudur :

- K. FOY, *Azerbajcanische Studien mit einer Charakteristik der Südtürkischen* (=Güney Türkçesinin bir karakteristiği ile Azerbaycan dili araştırmaları) /MSOSW 6 (1903), s. 126-193 ve 7 (1904), s. 197-265/.

Azerbaycan dili ve Azerbaycan diyelek bilgisi üzerindeki eserlerden şunları burada söyleyebiliriz :

- N. İ. AŞMARİN, *Obşçiy obzor narodnih tyurkskih govorov gor. Nuhi* (=Nuha-Şeki-şehri türlü Türk ağızları üzerine toplu bir bakış) /Trudı Obşç. obsledovenaniya i izuçeniya Azerb., Bakû 1946/.
- IDRIS GASANOV, *Sklonenie imen suşçestvitel'nih bez prityajatel'nih affiksov v govore Gandji* (=Gence ağzından iyelik ekleri olmaksızın isimlerin бүкүн halleri) /Aynı dergi, Bakû 1926/.
- Dr. A. CAFEROĞLU, *Azeri Lehçesinde bâzı Moğol unsurları* /AYB 11 (1932), s. 215-226 ve 3 (1934), s. 3-8, Bütü ayrıntıları ile güvenilmez - Bu araştırmanın bir kısmı *Giese Armağanı* (WI. 1941, özel cilt) s. 53-60de verilmiştir. *Tongal küräkän ve nâmür* kelimelerinin Azerbaycan diyeleğindeki menşei ve ash.
- Dr. A. CAFEROĞLU, *Öz Azerî sözlüğü* /AYB 2 (1933), s. 380-385/.

SÜREYYA TALİPHANBEYLİ, *Karabağ-İstanbul şivelerinin mukayesesi* /AYB 2 (1933 s. 23-31, 65-71, 212-219, 273-277/.

CEYHUN BEY HACİBEYLİ, *Le dialecte et le folklor du Karabagh* (=Karabağ diyeleği ve folkloru) /JA 212 (1933), s. 31-144/.

M. A. ŞİRALİEV, *Izunçeie dialektov azerbaydjanskogo yazıka* (=Azerbaycan diyeleklerinin araştırılması) /IAN 6 (1947), s. 431-436/.

S ö z l ü k l e r :

L. LAZAREF, *Türetsko-tatarsko-russkiy Slovar's prilojeniem kratkoy grammatiki* (=Türk Tatar - Rus sözlüğü, kısa bir gramer eki ile). Moskova 1864. 336 s.

SULTAN MEDJİD GANİEV, *Tatarsko-russkiy slovar* (=Tatarca -Ruşça Sözlük) Bâkû 1901, III+164 s., 6 ıncı baskısı Bâkû 1922.

, *Azerbaycan turq xalk şiveleri lügati* (=Wörterbuch der türkischen Volks dialekte Aserbeidschans =Azerbaycan Türk Halk Ağızları Sözlüğü), Bâkû 1930.

Slovar' Azerbaydjansko-Russkiy-pod. red. G. Guseynove (=G. GUSEYNOV'un nazareti altında —Azerbaycancadan Rusçaya Sözlük). Bâkû 1941.

Azerbaycan diyeleği üzerine araştırmalar hakkında toplu bir bakışı şu eser vermektedir :

A. CAFEROĞLU, *Şarkta ve Garpta Azerî Lehçesi Tetkikleri* /AYB 3 (1934), s. 96-102, 136-141, 197-200, 233-238/.

Metin araştırmaları hiç de eksik değildir. Bunların yeni Azerbaycan Edebiyatı eserlerini bize sunanlarını bir yana bırakıyoruz. Zira o zaman Sovyetler devrindeki Azerbaycan edebiyatından bütün bir grupu alıp vermek gerekirdi. Böylece biz burada yalnız daha eski edebî eserler ile hele Halk bilgileri bakımından ilgi çeken eserler üzerindeki yayımları vereceğiz /Karşılaştı: YUSUF BEY VEZİROF'un *Un coup d'oeil sur la literature de l'Azerbaidjan* (=Azerbaycan edebiyatına bir göz atış), RMM 1 (1922), s. 102-120 ve M. FUAD KÖPRÜLÜ, *Azerî Edebiyatına ait Tetkikler*, Bâkû 1926/:

FR. V. BODENSTEDT, *Beitraege zum Kaukasischen Türkisch* (=Kafkas Türkçesinden Notlar) /ZDMG 5 (1851), s. 245-249/.

İ. L. CİLOSSANİ, *Novie razgovori na rossiyskom, francuzskom, turetskom i tatarskom* (=yani Azerî dili) *yazıkañ, s russkim proiznoşeniem dvouh poslednih* (=Yeni Rusca-Fransızca-Türkçe ve Tatarca (=yani, Azeri dilinde) Konuşma şekilleri —son ikisinin Rusca talâffuzları birlikte); Tiflis 1856, 4°, VII+607 s.

L. LAZAREF, *Sravnitel' naya hrestomatiya turetskago yazıka nareçiy osmanlı i Aderbidjana s prilojeniem tyurkskiñ razgovorov i posloviç* (=Türkçenin Osmanlı ve Azarbaycan lehçelerinde konuşma şekilleri ve ata sözleri). Moskova 1866.

ADOLF BERGE, *Dichtungen transkaukasischer Saenger des XVIII. und XIX. Jahrhunderts in azerbaiğanischer Muandart* (=XVIII nci ve XIX uncu yüzyılda kafkas ardı aşıklarının azerbaycan diyeleğinde şiirleri). Leipzig 1868.

- S. P. ZELİNSKİY, *Tatarskie poslovotsi i pogovorki* (=Tatar atasözleri ve deyimleri) /Sborn.... Kavk. I (1881). s. 42-54/.
- BARBIER DE MEYNARD, "*L'Alchimiste*", *comédie de Mirza Feth-Ali en dialecte turc-azeri* (=Türk-Azerî diyeleğinde Mirza Feth Ali'nin komedisi: Simyaker) /JA 1886, s. 10-17/.
- A. KALAŞEV, *Tatarskie teksti-Pesni, zagadki i poslovitsi* (=Tatar metinleri-Türküler, Atasözleri ve bilmece) /Sborn. Kavk. 18 (1894) s. 37-74/.
- MAHMUT BEKOV, *Tatarsckaya slovesnost'* (=Tatar Edebiyatı) [Sborn. Kavk. 19, 2 (1894), s. 227-325/.
- A. KALAŞEV, *Poslovitsi şirvanskiĥ tatar* (=Şirvan Tatarlarının atasözleri) /Sborn. Kavk 24, 3 (1899), s. 1-211/.
- H. VAMBÉRY, *Alt-osmanische Sprachstudien mit einem azerbaidjanischen Texte als appendix* (=Eski Osmanlıca dil araştırmaları, azerbaycan diyeleğinde metinler ek olarak), Leipzig 1901, s. 114-137. /Metinler Tebriz ağzında pek az güvenilebilen Lâtince çevriyazı ile/.
- LUCIEN BOUVAT, *Histoire de yousouf Chah* (=Yusuf şah tarihi) /JA. 10, 1 (1903), s. 393-489/.
- LUCIEN BOUVAT, *L'avare* (=Avar) /JA. 10, 3 (1904), s. 259-331, 365-465; Mirza Feth-Ali'nin komedileri/.
- H. RITTER, *Azerbaidshanische Texte zur nordpersiden Volkskunde* (=Kuzey İran halk bilgisinden Azerbaycan metinler /Der İslam 11 (1921) s. 181 212/.
- , *Bayatilar* (=Volkslieder=Halk Türküleri), 1928.
- H. ZEYNALLI, *Azerbaycan Atalar Sözü*. Bâkû 1926.
- O. HATSKAYA, *Quatrains populaires de l'Azerbaidjan* (=Azerbaycan Halk Türküleri) /JA 212 (1928), s. 193-265/.
- , 75 *Azerbaidshanische Lieder (Bayati) in der Mundart von Gendsche nebst einer sprachlichen Erklärung* (=Gence ağzında 75 Azerbaycan türk-bayati-leri -Bir dil açıklaması ile) /MSOSW 33 (1903), s. 105-129/.
- H. S. SZAPSZAL, *Probi literatury ludowej Turkow Azerbaydjanu perskiego* (=Proben der Volksliteratur der Türken aus dem persischen Aserbaidshan = İran Azerbaycan'ı Türklerinin Halk Edebiyatından Örnekler) Krakau 1935, XIII+100 s.

T Ü R K M E N C E

Güney-Batı (Oğuzca) grubunun üçüncü diyeleği *T ü r k m e n c e*'dir. Türkmenlerin esas kütlesi, Hazer denizinin doğusunda İran'ın kuzey sınırı ve Afganistan'ın kuzey sınırı'nın batı yarısı boyunca uzanan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde oturmaktadır. Doğuda Özbekler ile ve kuzeyde Kazah'lar ile sınır komşusudurlar. Özbekler ve Türkmenler arasındaki sınırlar, hemen hemen şimdiki Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri sınırlarının aydınıdır. Halbuki kuzeyde Türk-

menler, Kazah Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Karakalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti alanı içine kadar yayılmışlardır. Güneye doğru Türkmenlerin yayılma alanı İran'ın Asterabad ve Horasan eyaletleri içinde Çeran'ın güneyine ve Meşhed'in coğrafya enlemine kadar uzanır. Afganistan'ın kuzey-batı kısmında Herat'a kadar da Türkmenler otururlar. Daha küçük serpinti halindeki gruplar Güney İran'da [Karşılaştır: T. KOWALSKİ, *Sir Aurel Steins Sprachaufzeichnungen im Aynallu-Dialekt aus Südpersien* (=Sir Aurel Stein'in Güney İran'daki Aynallu ağzından dil Toplamaları), Krakau 1937, 8°, 71 s.], Suriye'de ve Anadolu'da [Bk: ALİ RIZA, *Cenupta Türkmen Oymakları*, İstanbul 1932, 95 s.] dağılmışlardır. Bundan başka Kafkas ardında ve kuzey Kafkasya bölgesinde de bulunurlar [Aşağıya bakınız]. Bu serpinti gruplarının bugün dil bakımından daha nerelere kadar uzandıkları önceden tesbit edilemez. Sovyetler Birliğindeki Türkmenlerin sayısı 1939 da yuvarlak olarak 812.000 idi; bütün Orta Asya'daki sayıları da 1927 de hemen hemen 855.000 olarak bildirilmekte idi.

Türkmenler başlıca yedi esas gruba ayrılırlar; gruplar ağız bakımından bazı ayrılıklar gösterirler :

Yomud'lar -bunların ağızı üzerine şimdiki yazı dili dayanır- Hazer denizi kıyıları boyunca ve Hive dolaylarında otururlar.

Çavdur'lar, Kakrakalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin güney-batı kısmında :

Teke'ler ise memleketin daha orta kısmında Aşkabad ve Merv şehirleri çevrelerinde;

Ersari'lar, Amuderya boyunca Çarcuy'ın aşağılarına kadar olan yerlerde;

Sarık'lar, Merv'in güneyine kadar olan yerlerde;

Salır (=Salar)lar Kuzey-batı Afganistan'da;

Göklen'ler ise Aşkabad'ın ve Kızıl-Arvat'ın güneyinde ve en büyük bir kısmı İran topraklarında bulunurlar.

Türkmenler hakkında genel bibliyografya başlıca "*Turkmeniya* (Leningrad-1929)" adlı toplu eserde, MSOSW 42 (1939) s. 2-7 de, *İslâm Ansiklopedisi* c: IV, s. 1050-1051 de, A.N. SAMOYLOVİÇ'in Türkmenler hakkındaki *Zapiski Vostoçn. Otdeleniya Russk. Aerheolog. Obşç.*'nin 1904 den sonraki sayılarında bulunmaktadır.

RADLOFF'un Türkmenceyi tamamiyle ihmal etmiş olması eseflere değer; böylece Türkmençe bilim dünyasında öteki Türk dillerinden çok daha az tanınıp bilinmektedir. Halbuki Türkmençe, kısa ve uzun sesliler arasındaki eski ayrıntıların izlerini hâlâ günümüze kadar saklamış bulunan bir kaç Türk dilinden birisidir [Karşılaştır: M. RÄSÄNEN, *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* (=Macarca'da Türkçe'den geçmiş kelimelerdeki uzun sesliler hakkında), *FUF* 24 (1937), s. 246-255]. Böylece, Türkmençe, bunun gibi ve başkaları gibi özelliklerden dolayı şimdiye kadar ona gösterilenden daha büyük bir ilgiyi üzerine çekmiş ve buna hak kazanmıştır. Bunun için bir örnek vereyim: Türkmençe "yokarı" ile "yokarık" da ve bu gibi başka mekân zarflarında bulunan bir farkı şimdiye kadar başka Türk dillerinin hiç birisinde bilmiyorum.

Türkmençe hakkındaki malzeme yeter miktarda vardır ve daha yeni Sovyet araştırmaları ve çalışmaları /Karşılaştır: A. POTSELUEVSKİY, *Itogi i zadaçi yazıkovendnoy raboti v Turkmenii* (=Türkmen dilindeki dilcilik çalışmalarının amaçları ve sonuçları), *İzd. Turkm. fili-ala AN* 2-3 (1944), s. 39-45] gerçekten iyi sayılmalıdır. Bunlardan şu eserleri bildirelim:

- İ. BEREZİN, *Recherches sur les dialectes musulmans I* (=Müslüman Diyelekleri üzerine araştırmalar), Kazan 1848 /Asterabad Türkmenleri Ağzı üzerine bazı şeyler/.
- N. İL'MINSKİY, *Über die Sprache der Turkmenen* (=Türkmenlerin dili üzerine) /*Mél. Asiat.* 4 (1860), s. 63-67/.
- H. VAMBÉRY, *Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's* (=Turkoman'ların dili ve Mahdum kuli Divanı) /*ZDMG* 33 (1879), s. 387-444/.
- İ. ŞİMKEVİÇ, *Kratkoe praktičeskoe rukovodstvo dlya oznakomleniya s nareçiem Türkmen Zakaspiyskoy oblasti* (=Hazer ardı Türkmenleri dilinin pratik öğrenme el kitabı). Aşkabad 1899, IV+168 2 s.
- S. AGABEKOV, *Uçebnik tyurkmenskago—sc. ahal-tekinskago— nareçiya s prilojeniem sbornika poslovits i pogovorok tyurkmen Zakaspiyskoy oblasti* (=Türkmen dili—Ahal-teke ağzı—öğrenme için el kitabı —Atasözleri ve deyimler ek olarak). Aşkabad 1904, IV 100+25 s./Tanıtma ve tenkidi: A. SAMOĽLOVİÇ, *Zap. Vost. Otd.* 17 (1907), s. 0184-0188/.
- İ. BELYAEV, *Turkmenskaya Grammatika* (=Türkmen Grameri), Aşkabad 1915.
- A. P. POTSELUEVSKİY, *Rukovodstvo dlya izuçeniya turkmensogo yazıka s prilojeniem kratkogo turkmeno-russkogo slovaryä* (=Türkmen dilini öğrenme el kitabı -kısa Türkmenceden Rusçaya Sözlük ile). Aşkabad 1929.
- M. GELDİEV i G. ALPAREV, *Türkmen dilinin grammatikası* (=Türkmen dilinin Grameri), Aşkabad 1929. /Başka Türkmençe okul Gramerleri de, meselâ: İslâh edilmiş Arap yazısı ile -A. ALİEV, *Yeñi Usul Türkmen Mektebi-Türkmen Dili*, ikinci baskısı : Aşkabad 1924 veb. -burada söylenebilir.

Hele şu aşağıdaki monografiler önemlidir :

- A. P. POTSELUEVSKİY, *Dialekti turkmenskogo yazıka* (=Türkmen dili diyelekleri) Aşkabad 1936. 8°, 66 s./Almancası KARL MENGES tarafından *Einiges Bemerkungen zur vergeleichenen Grammatik des Türkmenischen* (= Türkmenenin karşılaştırılmalı grameri üzerine bazı notlar) adı ile yapılmış ve *Archiv Orientalni* 9 (1939) s. 7-34 de çıkmıştır/.
- A. P. POTSELUEVSKİY, *Fonetika turkmenskogo yazıka* (=Türkmen dili fonetiği) Aşkabad 1936, 8°, 61 s.
- J. BENZİNG, *Über die Verbformen im Türkmenischen* (=Türkmencede fiil şekilleri üzerine) /*MSOSW* 42 (1939) s. 1-56/.
- A. P. POTSELUEVSKİY, *Osnovi sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka* (=Türkmen edebî dili sentaksının esasları). Aşkabad 1943, 8°, 100 s. /POTSELUEVSKİY, 6. 10. 1948 te Aşkabad'da ölmüştür. Karşılaştır: *Pamyati tyurkologo professora A. P. POTSELUESVKogo*, IAN 8 (1949), s. 83-84/.
- P. AZIMOV, *Fonetiçeskie izmeneniya nablyudacmie v slovoobrazovatel'nih formah turkmenskogo yazıka* (=Türkmen dilinin kelime teşkilinde uğradığı fonetik değişmeler) Aşkabad 1944. 16°, 25 s.
- P. AZIMOV, *Nekotore rudimentarnte padejniye formi v turkmenskom yazıke* (= Türkmen dilinin bazı çekim edatları ve takımları hakkında). /*Izv. Türkm filiala AN* 1946, No. 5-6/.

Elimizdeki Sözlüklerden istenecek pek çok şeyler vardır. Bilim amaçları için her şeyden önce sesli uzunluklarının bilinmesi önemlidir. Halbuki bir kaç yıldan beri bunlarda kelimeler -eseflere değer- yalnız imlâ kurallarına göre gösterilmektedir; meselâ ötekiler arasında ALİEBORİEV'in Rusca-Türkmence Sözlüğünde olduğu gibi.

- İ. BELYAEV, *Russko-Turkmenskiy slovar'* (=Ruscadan Türkmenceye Sözlük), Aşkabad 1913, VII+176 s.
, Kratkiy russko-turkmenskiy slovar' primenitel'no k nujdam gosudarstvennoy statistiki (=Devlet istatistiğine lâzım olanlara uygun şekilde yapılmış muhtasar Rusçadan Türkçeye sözlük), Aşkabad 1926; taş basması 4°, 110 s.
- A. ALİEV i K. BORİEV, *Russko-Turkmenskiy slovar'* (Rusça-Türkmence Sözlük), Aşkabad 1929.
- S. BATIROV i M. SAKALI, *Türkmeno-russkiy slovar'* (Türkmence-Rusça Sözlük), Aşkabad 1940.

Yeni metinler hiç de az değildir. Türkmencedeki yayınların devamlı bir bibliyografyası, 1930 dan beri Aşkabad'da çıkan "*Letopis' pečati Turkmennistana*" da bulunur.

Türkmen Edebiyatına toplu bir bakış -yayınlarla ve metinlere işaret ile birlikte- Prof. KÖPRÜLÜ'nün "*Türkmen Edebiyatı*" adındaki mükemmel maddesinde *İslâm Ansiklopedisi* c: IV, s. 1051-1053 de bulun-

maktadır. Aynı zamanda PETR SKOSİREV 'in Msoskoya'da 1945 de 12° büyüklüğünde çıkan *Oçerk razvitiya'da Turkmenskaya Literatura* (=Türkmen Edebiyatı) adlı eseri de bunun gibi işe yarar.

A. N. SAMOYLOVİÇ, *Turkmenskie zagovori* (=Türkmen büyü ve küfür deyimleri) /JS: 21 (1912), s. 117-124/.

M. GELDİEV, *Sbornik trukmenskih narodnih pogovorok, poslovits i zagadok* (=Türkmen dilinde atasözleri, deryimler ve bilmeceler). Aşkabad 1925 Buraya karşılaştır: S OVEZBAEV, *Turkmenovednie* 1928 No. 4, 18-19/.

A. POTSELUEVSKİY, *Sbornik turkmenishk jenskih pesen* (=Türkmen kadın türkülleri) /Turkmenovedenie 1930/.

N. K. DMİTRİYEV, *Türkmenische Lieder* (=Türkmence Türküler) /İslamica 6 (1934) s. 112-130/.

Mankışlak (<*man kışlak 'büyük kışlık yurt') yarımadasından Hazer denizinin batı kıyılarına -Kuzey Kafkasya'da Stawropol'dan Astrahan dolaylarına- kadar konub göçen Türkmen gruplarını meydana getiren Truhmen ağzı, bildiğime göre yalnız aşağıdaki dört eserde verilmiş bulunmaktadır :

A. VOLODİN, *Truhmenskaya step'i truhmeni* (=Truhmenlerin bozkırı ve Truhmenler) /Sborn. . . . kavk. 38 (1908) 1, s. 1-98; *Truhmen dili hakkında* s. 31-32 de/.

A. VOLODİN, *İz truhmenskoy nadrodnoy poezii* (=Truhmen halk şiiri) /Sborn. . Kavk. 38 (1908), 2. s. 49-57; 3 türkü, 17 bilmece ve 15 atasözü-ama hepsi Arap harfleriyle/.

SAMOYLOVİÇ'in Zapiski Vost. Otdel. cilt: 21 (Petersburg 1912) , s. LXXIII-LXXIV deki bazı notları

Ve en sonra gayet tafsilâtlı ve bilim bakımından iyi esaslara dayanan bir eser :

N. A. BASKAKOV, *Ob osobennostyah govora severo-kavkazskih turkmenov-truhmenov* (=Kuzey Kafkasya Türkmen-Truhmen-lerinin konuşma özellikleri) /Yazıki severnogo Kavkaza i Dagestana 2 (1949), s. 140-182); Fonetik, morfoloji, Rusca çevirmeleri ile metinler, kısa sözlük/.

KUZEY KAFKASYA TÜRK AĞIZLARI

1945 yılına kadar Kuzey Kafkasya'nın küçük ve pek küçük birçok halk serpintilerinden meydana gelen ahalisi, üç Türk grubu halinde toplanırdı: Kumuk'lar, Balkar'lar, Kara Çay'lı'lar. Her üç grubun dilleri birbirine çok yakındır. *Kamukça* ise güneyde komşu bulunduğu Azerî dili ile bir çok temas noktaları gösterir (Bk: asıl eser s. 90-93).

Bu halk toplulukları hakkında malzeme, hiçbir güçlük olmaksızın, Kafkasya coğrafyası ve Kafkas kavimlerinin tarihi ve etnografyası hakkındaki sayıca zengin yayınlarda bulunur; meselâ :

R. v. ERCKERT, *Der Kaukasus und seine Völker* (=Kafkasya ve kavimleri). Leipzig 1888.

JULES KLAPROTH, *Voyage au Caucase et en Géorgie* (=Kafkasya'ya ve Gürcistan'a. Gezi), Paris 1832/Bu eserde başlıklar arasında bir *Karaçayca* ve bir *Kumukça* küçük sözlük de vardır/.

Kumuk'lar [Bk: *İslâm Ansiklopedisi*, cilt II, s. 1198 de "Kumuk'lar" maddesi ile yine *İslâm Ansiklopedisi*, cilt I, s. 924-929 da "Dagıstan" maddesi] Dagıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin önemli kısımlarında otururlar (34.000 kilometre kare, 930.527 nüfus -1939 istatistiki-, başkent: *Mahaç Kale*). Ahalisinin sayısı 1.000.000 dan üstün tahmin edilmektedir. Şu eser ile de karşılaştır: İ. İ. PANTUHOV, *Über die Kumychen* (=Kumuk'lar hakkında), Zap. Vost. Otd. *İRGO* 17 (1896).

Kumuk'ların dili kırk yıldan beri J. NÉMETH'in yayınladığı metinler ile bilinmektedir. Bunlar için aşağıdaki dil malzemesini gösterebiliriz :

a) Gramer'ler ve benzerleri :

- B. ÇOBANZADE, *Kumuk dili ve edebiyatı tetkikleri* —Bâkû 1926, 105 s. /Rusca kısaltılmış çevirmesi: *Zametki o yazıke i slovesnosti kumikov* (=Kumuk sözü ve dili üzerine Notlar) adı ile İzv. Obşç. Obsledov. Azerb. I (1926), s. 95-138 de/.
- B. ÇOBANZADE, *Predvaritel'noe soobşçenie o kumıkskom nareçii* (=Kumuk diyeleği üzerine notlar) /İzv. Obşç. Obsledov. Azerb. I (Bâkû 1926), s. 36-40/.
- N. K. DMİTRİEV, *Materialien zur Kumükischen Phonetik* (=Kumuk Fonetigi üzerine malzeme) /*Le Monde Oriental* 29 (1935), s. 181-190/.
- N. K. DMİTRİEV, *Morfologiya della lingua turca dei Cumucchi (Caucaso)* (=Kafkasya'da Kumuk Türk dilinin morfolojisi) /*Rivista degli Studi Orient.* 15 (1935), s. 76-96, 172-198/.
- N. K. DMİTRİEV, *Oçerki po kumıkskomu sintaksisu* (=Kumuk sentaksı hakkında) /*Yazıki Sev. Kavkaza* I (1935)/.
- A. A. SATIBALOV, *K voprosu o liçnoy onomastike u kumikov* (=Kumuk'larda şahsî onomastik hakkında) /*Sov. Yazıkoznanie* 2 (1936)/.
- N. K. DMİTRİEV, *Grammatika Kumıkskogo yazıka* (=Kumuk dili Grameri). Moskova 1940, 203 s.

b) Sözlükler :

- M. G. AFANAS'EV, *Russko-Kumıkskiy slovar'* (=Rusçadan Kumukçaya Sözlük) /*Sbornik . . . Kavk.* 17 (1893), s. 1-45/.
- M. V. MOHİR, *Kumıksko-Russkiy slovar'* (=Kumukçadan Rusçaya Sözlük) /*Sbornik . . . Kavk.* 17 (1893), s. 49-95/.
- J. NÉMETH, *Kumükische und balkarische Wörterverzeichnis* (=Kumukça ve Balkarca küçük Sözlük) /*KSz.* 12 (1911), s. 91-153/.

c) Metinler :

- MUHAMMED EFENDİ OSMANOV, *Nogayskie i kumıkskie teksti* (=Nogayca ve Kumukça metinler) /*Sbornik . . . Kavk.* 17 (1881-1894) 3, s. 3-59/.

J. NÉMETH, *Proben der Kumükischen Volksdichtung* (=Kumuk Halk şiirinden Örnekler) /KSz. 12 (1911), s. 274-308/.

N. K. DMİTRİEV, *Materialı po istorii kumükskogo yazıka* (=Kumuk dilinin tarihine Malzeme) /Yaziki Severn. Kavkaza i Dagestana 2 (1949), s. 183-247/.

Bundan başka Lâtin yazısı ile ve 1940 dan beri Rus yazısı ile yazılmış modern metinler, bazı kitaplarda bulunabilir. Kumuk edebiyatına toplu bir bakış *büyük Sovyet Ansiklopedisinde* [cilt: 35, s. 481] "*Kumükskaya Literatura* (=Kumuk Edebiyatı)" maddesinde vardır.

Karaçay'lılar, Kuban ırmağının yukarı kısımlarında Batalpaşinsk dolaylarında ve bunlara dil bakımından tamamiyle yakın olan Balkar'lar ise doğudan bunlarla sınırı olan Terek ırmağı alanında otururlar. 1945 de Karaçay Muhtar Bölgesi (9900 kilometre kare, 1939 istatistikine göre 149.925 nüfus, merkez: Mikoyan şehir)nin Kabardin-Balkar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (12.300 kilometre kare, 1939, istatistikine göre 359.236 nüfus, merkez: Nalçik)nin dağıdılması ve ahalisinin zorla başka yerlere göç ettirilmesi ile bu iki kavim toplu bir kavim olarak sönmüşlerdir. 1939 nüfus sayımında Karaçay'lılar 75.737 ve Balkar'lar 42.666 kişi idiler.

Genel malzeme olarak karşılaştır :

N. KARAULOV, *Bolkarı na Kavkaze* (=Kafkasya'da Balkar'lar) /Sborn.... Kavk. 38, 1 (1908), s: 131-180/.

L. DİSTEL, *Die Bergtataren des Baksantaies im Zentralen Kaukasus* (=Merkezî Kafkasya'daki Baksan vâdisinde bulunan dağlı Tatar'lar) /Geist des Ostens 1 (1914), s. 336-359/.

N. A. ALFEEV, *Materialı k izuçeniyu buta i social'no-gigieniçeskih usloviy jizni karaçevskogo naroda* (=Karaçay halkının sosyal yaşayışı üzerine malzeme) [Trudi severo-Kavkazskoy Associatsii nauçno-issledov. instit., No. 47 (Rostov 1929), s. 134-168/.

Balkar'ların çok uzun zamandan beri eski Bolgar'lar ile (Bk: asıl eser s. 76-77) ilgileri olduğu kabul edilir. Fakat bu çeşit bir bağlilik ispat edilememiştir. Fakat Karaçay'lıların ve Balkar'ların hangi alanlardan en son oturdukları yurtlarına göç etmiş oldukları henüz açıklanmamıştır. Yalnız Karaçay'lılarda -ve Balkar'larda- ki dil ve etnografya bakımından tamamiyle göze çerpan bazı özel olayların Çuvaş'lar ile ilgisi bulunduğu herhalde gerçektir. Yine başka pek çok ilgi çizgileri de *Komanca* ile bağlanmaktadır (Bk: Asıl eser s. 80). RADLOFF, bu dilleri ihmal ederek göz önüne almamıştır. Bu kavimlerin dillerinin ve halk bilgilerinin çok acele surette tesbit edilmesi, Türkoloji'nin en müb-

rem gerekliliklerinden biridir. Zira şimdiye kadar yalnız pek az dil malzemesi elimizde bulunduğu gibi günden güne de yok olmaktadır :

- W. PRÖHLE, *Karatschajisches Wörterverzeichnis* (=Karaçay dilinden Söz Listesi) /KSz. 10 (1909), s. 83-150/.
- W. PRÖHLE, *Karatschajische Studien* (=Karaçay dili Araştırmaları) /KSz. 10 (1909), s. 215-304, kısa gramer ve metinler/.
- J. NÉMETH, *Kumükisches und Bakkarisches Wörterverzeichnis* (=Kumuk ve Balkar dillerinden Söz Listeleri) /KSz. 12 (1911), s. 91-153/.
- N. A. KARAULOV, *Kratkiy oçerk grammatiki gorskago yazıka balkar* (=Balkar dili Grameri üzerine kısa Araştırmalar) /Sborn.... Kavk. 42 (1912); Tanıtması ve tenkidi; SAMOYLOVİÇ, Zap. Vost. Otd. 21 (1913), s. 0152-0162/.
- İ. AKBAEV, *Tılmaç-Russko-Karaçaevskiy slovar'* (=Dilmaç-Ruşçadan Karaçaycaya Sözlük), Batalpaşinsk 1926.
- UMAR ALİEV, *Karaçaevsko-balkarskaya grammatiki* (=Karaçay-Balkar dili Grameri), 1930.
- GUSTAV SCHMİDT, *Über die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen* (=Karaçay'cada Osset dilinden alınmış Kelimeler) /AAF 27 (1932), s. 364-395/.
- V. I. ABAEV, *Obşçie élementı v yazıke osetin balkartsev i karaçaevtsev* (=Osset Balkar ve Karaçay dillerinde ortak unsurlar) /JaM 1 (1933), s. 71-89/.
- S. ÇAĞATAY, *Karaçay'ca bir kaç Metin* /DTCFD 9, 3, s. 277-300/.

KARADENİZ ÇEVRESİ BOZKIRLARINDAKİ VE KENAR BÖLGELERİNDEKİ TÜRK AĞIZLARI

A) = N O Ğ A Y C A

Kırım'dan Kuzey Kafkasya önündeki alanlara kadar uzanan Karadeniz çevresi bozkırlarının, bir önceki bölümünde sözü geçen Kuzey Kafkasya Türklerinin eski geçit ülkesi olduğu sanılmaktadır. Yeni zamanlarda buralarda, Kırım'da Perekop'ta ve Kafkasya önündeki alanların kuzeyinde -Strawropol dolaylarında, Kuma ırmağı vâdisinde, ve Terek bölgesinde ve Kuzey Dağıstan'da Doğu Kuban alanına kadar olan yerlerde küçük serpintiler halinde—, ayrı ayrı gruplar halinde doğuda Astrahan alanında ve batıda ta Dobruca'ya kadar olan yerlerde Noğay'ları buluyoruz. Bunlar dil bakımından Kazah'lara yakındırlar; bu alana herhalde oldukça daha sonraki zamanlarda gelmiş olmalıdırlar. Sayıları bir kaç yüz bin kişi olarak tahmin edilmektedir. Bunların dilleri üzerinde bazı eskice metin yayınları ve tamamiyle yeni fakat epeyce mükemmel etütler vardır:

- MUHAMMED EFENDİ OSMANOV, *Nogayskie i kumükskie tekstı* (=Nogay ve Kumuk Metinleri) /Sborn.... Kavk. 17 (1883) 3, s. 3-59/.

- VL. MOŞKOV, *Melodiya astrahanskikh i orenburgskikh nogaytsev i kirgiz* (=Astrahan ve Orenburg Noğay ve Kırgız'ları melodileri) /*İOAİE* 11 (1894), 12 (1897-1898) ve 17 (1901); metinlerin çevriyazıları ve çevirmeleri ile).
- P. A. FALEV, *Arabskaya novella v nogayskom epose* (=Noğay epopesinde Arap hikâyeleri) /*İzv. Tavriçeskoj uçenoy arhivnoj komissii* No. 52 (Simferopol 1915)/.
- P. A. FALEV, *Zapisi proizvedeniy narodnoj slovesnosti u nogaytsev Stavropol'skoj gub. v svyazi s ranee opublikovannim materialom* (=Daha önce yayınlanmış malzeme münasebetiyle Stavropol vilâyeti Noğay'ları Folklorundan Notlar) /*Zap. Vost. Sborn. Otd. R. Arheol. Obşç.* 23 (1916), s. V-VI/.
- P. A. FALEV, *Nogayskaya skazka ob Ak-kobeke* (=Noğay'ların Ak-kobek masalı) /*MAERAN* 5 (Petersburg 1918), s. 189-196/.
- N. A. BASKAKOV, *Nogayskiy yazık i ego dialektı -Grammatika, teksti i slovar'* (=Noğay dili ve ağızları- Gramer, metinler ve sözlük), Moskova (Ak) 1940, büyük 8°, 270 s.
- M. K. MİLİH, *Nogayskie teksti-skazki "Ariz i Hanber", "Ankıldak i Dönküldek"* (=Noğay metinleri-"Arız ve Kanber", "Angkıldak ve Dönküldek" hikâyeleri) /*Yazıkı Severn. Kavkaza i Dağestana* 2 (1949), s. 249-295/.

B) — K R I M T A T A R C A S I

"Kırım Tatarları" kavramı ile Kırım'daki Türk ahali — 1945 den beri zorla başka yerlere göç ettirilmişlerdir — toplu bir şekilde anlatılır. Bunlar görünüşe göre çeşitli Türk boyları gruplarının bir karışmasından meydana gelmişlerdir. Güney kıyıları ahali — Baydar'dan Uskyut'a kadar—, pratikte *Türkiye Türkçesinin* aynı olan bir ağız ile konuşurlardı. Perekop'un kuzey kısmında ve kuzeydeki ön alanlarda ise Noğay'lar otururlardı (Bk: asıl eser s. 98). Yarım adanın bozkır kısmında Bozkır Tatarları bulunurlardı. Bahçe-saray, Simferopol, Karasu-Bazar, Feodosiya ve Kerç gibi şehirleri ile Kırım'ın dağlık kısmında ise karışık bir halk bulunurdu ki bunlar konuştukları ağıza göre Bozkır Tatarları ile kıyıdaki Türklere karışma idiler. İşte bu halk grubunun ağızı, Kırım Tatarlarının yazı dilinin temelini meydana getirmekte idi. Karşılaştır: A. N. SAMOYLOVİÇ, *K istorii Krımsko-tatarskogo literaturnogo yazıka* (=Kırım Tatarları dili Edebiyatı tarihi), *Vestnik Nauçnogo Obişç. Tatarvedeniya* 7 (Kazan 1927), s. 27 - 23.

Kırım (Karşılaştır: *İslâm Ansiklopedisi* cilt II, s. 1162-1163), 1918 de meydana getirilen burjuva cumhuriyetinin bertaraf edilmesinden sonra Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuş idi (alanı 26.000 kilometre kare, merkez: Simferopol, 1939 istatistikine göre 1.126.824 nüfus). Bundan ancak yuvarlak olarak dörtte birini Kırım Tatarları

teşkil etmekte idi. Kırım Tatarlarının büyük bir kısmı, daha geçen yüzyıl içinde Türkiye'ye ve Balkan yarımadasına -Dobruca'ya- göç etmişler idi. Ayrıca Bk: BODANİNSKİY, *Arheologičeskoe i etnografičeskoe izučenie Tatar v Kırımı* (=Kırım Tatarları üzerine Arkeoloji ve etnografya Araştırmaları), Simferopol 1930, 8°, 31 s.

Kırım Tatarcasının önemi, ilk önce coğrafya bakımından ve her halde bir az da tarih bakımından Komanca'nın mirascısı olmasından gelmektedir. RADLOFF'un verdiği bilgiler bu gerçeği ancak pek az ortaya çıkarabilmiş idi. Zira o, hemen yalnız güney ağzını veya Osmanlıca'nın kuvvetli etkisi altında bulunan geçit ağzını göz önüne almış idi. Öte yandan *Kırım Tatarcası*, Genel Türkçe'den Kıpçakça veya belki de Hazerce dil bakiyelerini tebellür ettirip çıkarmak denemeleri için de önemlidir (Bk: asıl eser s. 77). *Kırım Tatarcasının* bilim bakımından tam bir tavsifinin yapılması pek çok önemlidir. Zira şimdiye kadarki araştırmalar pek eksik ve kısırdır. *Kırım Tatarcası*, halkın zorla dağıdılması neticesi çabuk bir kaybolmaya mahkûm edilmiş bulunmaktadır.

Bu alanda aşağıdaki Gramerleri biliyorum :

- V. H., KONDARAKİ, *Samouçitel'turko-tatarskago i novo-greçeskago yazıkav* (= Türk-Tatar ve Yeni Grek dilleri için öğrenme el kitabı), St. Petersburg 1875, 132 s.
- V. A. BOGORODİTSKİY, *Dialektologičeskiya zametki V. O. Kırmsko-tatarskom nareçii* (=Kırım Tatarcası üzerine diyalektoloji Notları) /Üçenme Zap. Kazansk. Univ. 70 (1903), fasikül 12, s. 1-23/.
- A. SAMOYLOVİÇ, *Opuť kratkoy kırmsko-tatarskoy grammatiki* (=Kırım Tatarcası kısa grameri denemesi). Petrograd 1916, 104 s. /Yalnız Arap yazısı ile çevriyazı olmaksızın/.
- A. ODABAŞ İ. S. KAYA, *Rukovodstvo dlya obuçeniya kırmsko-tatarskom yazıku* (=Kırım Tatarcasının öğrenme el kitabı), birinci baskı: Simferopol 1924, 108 s, üçüncü baskı: *pererabotannoje i znaçitel'no dopolnennoje* (=Yeni alfabe ile Kırım Tatarcasının öğrenme el kitabı), Simferopol 1926, 215 s.; Lâtin harfleri ile işlenmiş olarak: İ. S. KAYA, *Bukovodstvo dly obuçeniya kırmsko-tatarskomu yazıku po novomu alfavitu* (=Yeni alfabe ile işlenmiş olarak Kırım Tatarcasının öğrenme el kitabı), Simferopol 1928, 125 s.
- B. ÇOBANADEZ, *Kırım - Tatar ilmi sarfı*. Akmescit (=Simferopol), 1925.

Sözlükler bahsinde durum daha kötüdür. RADLOFF'un Diyelekler Sözlüğü'ndeki Kırım Türkçesine dair verilen bilgiler, *Kırım Tatarcası* kelime hazinesinden bize toplu bir tasavvur vermeğe yetmez :

OSM. ZAATOV, *Polnıy russko-tatarskiy slovar'* (=Rusçadan Tatarca'ya tam Sözlük), Simferopol 1906, 8°, 120 s.

Metinler bahsinde bir az daha iyice bir durumdayız. Sovyet Edebiyatından başka Kırım Tatarlarından memleket dışına sığınmış olanların yayınları [meselâ: MUALLİM MUHAMMED HALİM VANI, *Toy, Kart men çaş arasında Kurtuluş bayramı, evdelek piyesleri* (=Toy düğün-yaşlılar ile ihtiyarlar arasında kurtuluş bayramı, evlerde oynayacak piyesler,) Pazargiç 1935, 8°, 87 s. veb.] pek çoktur. Bunlardan sonra bir sürü metin yayınları da vardır:

- O. BLAU, *Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Handschriften* (=Mariupol el yazmalarındaki Yunanca-Türkçe Dil Örnekleri) /ZDMG 28 (1874), s. 562-583; Güney Ağzı=Osmanlıca'ya dair/.
- V. RADLOFF, *Obraztsı narodnoy literaturı severnih tyurkiskih plemen. -Nareçiya Krimskago poluostrova* (=Kuzey Türk Boyları halk dilinden örnekler.- Kırım Yarımadası ağzları) /Proben cilt: VII, St. Petersburg 1896, XVIII+408+537 s./.
- A. SAMOYLOVIÇ, *Krimskaya pesniya pro Port-Artur* (=Port Artur üzerine Kırım Türkleri) /JSt. 19 (1910), s. 129/.
- ALEKSEY OLESNİTSKİY, *Pesni Krimskih turok. Tekst, perevod i muzıka. Pod redaktsıey V. A. GORDLEVSKago* (=Kızım Türküleri -metin, çevirme ve müzik— V. A. GORDLEVSKİY idaresinde toplanılmış). Moskova 1910, XII+147+(notlar) 10 s. /Hepsi de Güney kıyısından/.
- ALEKSEY OLESNİTSKİY, *Materialı po izuçeniyu Krimskoy narodnoy poëzii* (=Kırım halk şiirlerinden malzeme) /Vostochny Sbornik Obşçestva russk. orientalistov 1(1913)/
- A SAMOYLOVIÇ, *Pesni Krimskih tatar pro vtoroyu oteçestvennuyu voynu* (=Son savaş hakkında Kırım tatarlarının Türküleri) /JSt. 33 (1914), s. 409-420; Diyelek: Bahçe Saray tipi/.
- A. N. SAMOYLOVIÇ, i P. A. FALEV, *Poslovitsı , pogovorki i primeti krimskih tatar, sobrannıya gg. A. A. BODANINSKım, MARTINO i O. MURASOVım* (=Kırım Tatarlarının ata sözleri, deyimleri, fal ve şaamet formülleri- - A.A. BODANİNSKİY, MARTİNO ve O. MURASOV toplamaları) /İzv. Tavriçeskoj uçenoy arhivnoy komissii 52 (Simferopol 1915), s. 1-67; tanıtması ve tenkidi: V. GORDLEVSKİY, Zap. Vost. Otd. Russk. Arheol. Obşç. 25 (1921), s. 89-132/.
- A. SAMOYLOVIÇ, *Skorogovorki krimskih tatar* (=Kırım Tatarları Tekerlemeleri) /SbornikMAE 5, 1 (St. Petersburg 1918), s. 197-200/.
- V. İ. FİLONENKO, *Zagadki krimskih tatar* (=Kırım Tatarları Bilmeceleri). Simferopol 1926, 59 s.
- O. HATSKAYA, *Chansons tatars de Crimée, recueillies et traduites par O. HATSKAYA, avec introduction de N. DMİTRİEV* (=Kırım Tatarları Türküleri - O. HATSKAYA toplaması ve çevirmesi N. DMİTRİEV'in bir giriş kısmı ile) /JA 1926 (Nisan-Haziran), s. 341-368/.
- W. HEFFENİNG, *Zur krimtatarischen Version des Tschakyschy-Liedes* (=Çakıcı türküsünün Kırım Tatarcasındaki karşılığı üzerine) /WZKM 36 (1929), s. 48-50/.
- H. JANSKY, *Krimtatarische Gesaenge-Gesaenge russischer Gefangener II. Bd. 1. Abt.* (=Kırım Tatarları Türküleri-Rus Harp esirlerinin Türküleri c. II, kısım 1) /SWAW 211 (1930) 3, 8°, 187 s./.

- V. BOGORODİTSKİY, *O krımsko-tatarskom nareçii* (=Kırım Tatarları Diyeleği) [Etyudı po tatarsk. yazıkoznaniyu, Kazan 1933/.
- SAADET İS'HAKİ, *Çora Batır—Eine Legende in dobrudschatatarischer Mundart* (=Çora Batır-Dobruca Tatarları ağzından bir efsane). Krakau (Polonya İlimler Akademisi) 1935, büyük 8°, 49 s.
- K. ÇAMANAĞLI, *Cınlar ve Maneler-Kırım Tatar Folk'lorunun birinci çiyıntısı* (=Cınlar ve Maniler-Kırım Tatarları Folklorundan ilk Derleme) (K. DJAMANAĞLI, *Cini ı Mane, besednie pesni i çatuşki, perviy sbornik krımsko-tatarskogo folk'loru*/. Simferopol 1936, 12°, 188 s.

C) — K A R A Y İ M C E

Kırım'da İslâm dinindeki Kırım Tatarları halkının yanı sıra din bakımından Yahudi'lerin Karayi mezhebine bağlı bir grup Türkler de vardır -yahut var idi-. Bunlar genel olarak "Karayim'ler" diye gösterilmişlerdir. Onların sayısını bildirmek çok güç olmalıdır; 1897 Rus Nüfus sayımına göre Rusya'da hepsi birden 12.894 Karayim var idi ki bunun 6.166 sı — 1943 de ise ancak 2000 kadarı— Kırım'da yaşıyordu. Karşılaştır: S. SZAPSAZAL, *Kırım Karay Türkleri, Türk Yılı 1929*, 28 s.

Bu Kırım Karayim'lerinin -Doğu Karayim'lerinin- dili, *Kırım Tatarcasına* çok yakındır veya pratikte onun aynıdır. Öyle ki *Kırım Karayimcesi* hiç bir düşünce olmaksızın Kırım Tatarcası ile birlikte gözden geçirilip araştırılabilir. Nasıl ki bu hal RADLOFF'un *Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme* (=Türk kavimlerinin Halk Edebiyatından Örnekler) adlı eserinin VII inci cildinde görülmektedir. Kesin olarak Kırım Karayimlerinin dilini ayrıca ele alan ancak biricik modern eser biliyorum :

- ANANJASZ ZAJACZKOWSKI, *Tatarsko-karaimskie piosenki ludowe z Krymu (t. zw. çın)*(=Chansons populaires des Tatares et des Caraimes de Crimée dites çın=Kırımdaki Tatarların ve Karayimlerin Cın denilen Halk Türküleri) /RO 14 (1938), s. 38-65/.

Daha eski dil için hepsinden önce şu eser zikredilebilir :

- V. A. GORDLEVSKİY, *Leksika karaimskogo peregoda Bibli* (=Karayimce İncil Çevirmesi Sözlüğü) /DAN 1928, s. 87 ve sonrası; 1841 de Evpatoriya'da basılmış çevirmeye dayanarak/.

Henüz aydınlatılmamış olan bir sebeple Karayim'lerden bir kısmı Karadenizin kuzey kıyılarından göç etmişlerdir. XV inci yüzyılın ilk yarısından beri Polonya-Litvanya bölgelerindeki Karayim toplulukları hakkında yazılı resmî belgelere dayanarak haberler vardır. Bu top-

lulukların kuruluşları -sanıldığına göre -tâ XIII üncü -XIV üncü yüzyıllara kadar geri götürülmektedir. Bu batı Karayim toplulukları —İkinci Dünya Savaşından önce bunlardan daha beş tanesi yaşamakta idi: Litvanya'da Panevejis (=Ponieviez), Polonya'da Troki, Wilno, Luck ve Halicz —, kuzey batıya doğru ileri sürülmüş en ileri Türk karakollarıdır. Yirmi beş yıl kadar önce bunların her birinin nüfus sayısı 800'er kadar idi. Böylece hepsinin toplu sayısı hiç bir zaman dört beş bini geçmemişti. Karşılaştı: KSIADZ NIKODEM CIESZYNSKI, *Naymnieysza mnieyszość w Poltse* (=Die Kleinste Minderheit in Polen=Polonya'daki en küçük Azınlık) [Roczniki Katolicki na Rok Panski 1931; Posen 1931] ve HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *Karayim Türkleri* /Türk Dünyası, İstanbul 1932/:

HERBERT KİRİNNİS, *Die Karaimen* (=Karayim'ler) /Petermanns Geograph. Mitteilungen 1943, fasikül 3-4/.

“Batı Karayimleri dil bakımından eskiden herhalde kendilerine bir dil topluluğu teşkil etmiş buldukları Kırım'daki din yoldaşlarından oldukça ayrılırlar. Bunun gerçekten böyle olduğunu, Kırım Karayimleri Edebiyatı ürünlerinin dilini, tarihî gelişmeleri üzerine yapılacak dikkatli bir araştırma ispat eder. Bu araştırma bize, bu dilin *Batı Karayimce* ile büyük benzerlik gösterdiğini bildirir. Bu dil, yavaş yavaş *Kırım Tatarcasının* etkisi altında kalmıştır ki öte yandan Osmanlı Türkçesi yazı dilinin daima daha kuvvetli etkisine uğramıştır. O zamanlar için dili fazlaca arkaik olan 1841 yılında Gözleve (=Eupatoria) de basılmış bulunan “*Karayimce İncil Çevirmesi*”, dil bakımından *Batı Karayimcesine* henüz daha oldukça yakın olduğu halde, *Kırım Karayimcesi* Edebiyatının daha yeni -sonraki- ürünleri daima daha derinleşen ayrılıklar gösterirler. Böylece *Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme* (=Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatından Örnekler)'in VII nci cildinde (Petersburg 1896) yayımlanmış olan *Kırım Karayimcesinden* metinlerin, dünyevî konuları yüzünden dinin muhafazakâr etkisinden kendilerini sıyrıp çıkmaları ile hiç bir arkaik üslûp göstermedikleri gibi batıdaki Karayimlerin dili ile de hiç bir ortak noktaları kalmamıştır. Bunlar, dil bakımından *Kırım Tatarcasındaki* Edebiyat ürünleri ile aynı kademede bulunmakta ve yer yer *Osmanlica*'ya o kadar uyarlar ki sanki Türkiye'de meydana getirilmiş oldukları sanısını da uyandırmaktadır.

Bir yanda Kırım Karayimlerinin eski dili ile XIV üncü yüzyılda batıya doğru göç etmiş olan Karayimlerin dili arasındaki büyük benzerlik

bulduğu gibi, öte yanda da bu dil ile *Kırım Tatarcasının* bugünkü diyelekleri arasında da derin bir fark vardır ki bunlar bilindiği gibi önemli bir etnik kaymanın sebebi olup XIII üncü yüzyılda ortaya çıkan Mogol fırtınasından çok daha önceden beri Kırım'da oturan Karayim'lerin o zamanlar Kırım'da olduğu gibi Karadenizin kuzeyindeki bozkırlarda yayılmış bulunan Türk diyelekleri grupundan bir Türk dili konuştuklarını büyük ihtimalle gösterirler. Kuzey-batıya doğru göçmüş bulunan Karayim'ler, Türk dili konuşan başka kavim gruplarından tamamiyle ayrılıp seçilmiş olmaları ile İslav komşularının orta yerinde dillerinin en eski özelliklerini sıkıca saklamış iken, Kırım'da geri kalmış bulunan Karayim'ler yavaş yavaş Tatar komşularının dil etkileri altında kalıp bunları kaybetmişlerdir [KOWALSKI, *Karaimische Texte*.....(=Karayim Metinleri.....), s. XIV-XV]".

RADLOF, *Batı Karayimcesinin Codex Cumanicus'* (Bk: asıl eser s. 80) un diline, "bütün yaşıyan Türk dilleri arasında en yakın bir dil olduğunu ilk defa doğru olarak anlamıştır. Fakat RADLOFF'un, "*Türkischen Sprachmaterial des Codex Cumanicus* (=Codex Cumanicus'tan Türkçe dil malzemesi) "adlı eserinde *Komanca* şekillerinin açıklanması ve tesbit edilmesi için bir defalık bile *Karayimce*'deki şekillerden faydalanmamış bulunması da dikkate değer. Yine CODEX CUMANICUS'un Türkçe kısmı ile uğraşmış bulunan daha sonraki bazı müelliflerin *Karayimceyi* hiç bir zaman dikkate almamış olmaları da daha az dikkate değer görülmemelidir" [KOWALSKI, Yukarıda adı geçen eser, s. LIX].

Batı Karayimleri hakkında KOWALSKI ve ZAJACZKOWSKI'nin pek iyi etütleri vardır. Burada şu eserler gösterilebilir :

- K. FOY, *Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kaliç* (=Halicz'ten Karayim Türkçesinde dil örnekleri) /MSOSW 1898, s. 172-184/.
- İ. GRZEGORZEWSKI, *Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien -Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen sprache in Halicz, mit Einleitung, Texten und Erklärungen zu den Texten*(=Galiçya'da bir Türk-Tatar diyeleği?—Başka dillerden Halicz Karayim diline geçmiş kelimelerdeki sesli uyumu—Giriş, metinler ve metinler üzerine açıklamalar ile) /SWAW 146 (1903), No. 1, 80 s./.
- B. MUNKACSI, *Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen* (=Polonya'dan Karayimce Tatarca ilâhiler) /KSz. 10 (1909), s. 186-210/.
- İ. GRZEGORZEWSKI, *Caraimica-Yezik Lah-Karaitow -Narzecze poludniowe* (=Caraimica-Lah karayimleri diyeleği polud ağzı) /RO 1, 2 (1916), Krakau), s. 252-296/.
- TADEUSZ KOWALSKI, *Yezik karaimski* (=Karayim Dili) /MK 1 (1926 Wilna), No. 3/.

TADEUSZ KOWALSKI, *Piesni obrzedowe w narzeczu Karaimow z Trok* (=Troki Karayimleri ağzından Türkü Örnekleri) /RO 3 (1927 Lemberg), s. 216-254/.

TADEUSZ KOWALSKI, *Karaimische Texte von Troki -Eingeleit, erlaeutert und mit einem karamisch-polnisch-deutschen Glossar versehen* (=Troki ağzından Karayimce Metinler -Giriş, açıklama ve Karayimce- Polca- Almanca kısa bir Sözlük ile). Krakau 1929 /Karayimce hakkında en esaslı eserdir; bunda s: XIX-XXIV ve LXXVI-LXXIX da geniş bibliyografya vardır/.

A. ZAJACZKOWSKI, *Sufiksy imienne i czasownikowe w yeziku zahodniokaraimskim—Przyczynek do morfologii yezicow tureckisch* (=Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karaim occidentaux—Contribution à la morphologie des langues turques = Batu Karayim dilindeki isim ve fiil soneklere- Türk dillerinin morfolojisine dair tamamlayıcı bilgiler). Krakau 1932.

ALEKSANDER MARDKOWICZ, *Karay sez-bitgi= Slownik Karaimski* (=Karaimisches Wörterbuch = Karayimce Sözlük). Luck 1935.

A. ZAJACZKOWSKI, *Terminologiya muzulmanska a tradicije nomadow w slownictwie karaimskim* (=Die İslamische Terminologie und die Tradition der Nomaden im Karaimischen Wortschatz= Karayim Kelime hazinesinde İslam terimleri ve göçebe gelenekleri) /MK 2 (1946-1947 Breslau), s. 24-39/.

Karayim'ler hakkında her çeşitten pek çok malzemeyi şu Karayim basınında buluyoruz: *Karaimskaya jizn* (=Karayim Hayatı), Moskova 1911-1912; *Karaimskoe Slovo* (=Karayim Sözü), Wilna 1913-1914; *Mışl Karaimska* (=Karayim Düşüncesi), 1924 den beri Wilna'da ve ikinci dünya savaşından sonra ise Breisau'da ancak iki sayı çıkmıştır. Fakat bunlardan daha çok A. MARDKOWICZ tarafından Luck'ta yayınlanan *Karay Bitikligi* (=Karaimische Bücherei=Karayim Kitaplığı) de ve Karayim dili ile yine onun tarafından yayımlanan *Karay Awazı*(=Die Stimme des Karaimen=Karayim'lerin Avazı) da bulunursa da ne yazık ki bunları ele geçirmek pek zordur. 1939 da Panevejis'de yayınlanan *Onarmah* (=Fortschritt=terakki) dergisi ise daha nadir ele geçirilebilir.

Batu Karayimce ile son yıllarda tamamiyle ölmüş bulunan Polonya Ermenilerinin konuştuğu Türk dilinin çok sıkı hisımlığı vardır. Bu dil hakkında şimdiye kadar yalnız üç etüt vardır :

FR. v. KRAELITZ-GREIFENHORST, *Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialekts in Polen* (=Polonya'daki bir Ermeni -Tatar diyeleğinden dil örnekleri) /WZK 26 (1912), s. 307-324/.

J. DENY, *Les indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman* (=Türk -Kıpçak veya Türk-Koman dillerinde henüz yayınlanmamış metinler üzerine notlar ve araştırmalar) /JA 11, 18 (1921), s. 134-135/.

T. KOWALSKI, yukarıda geçen "*Karaimische Texte* (=Karayimce Metinler)"de s. LXVI-LXXI

Polonya-Litvanya bölgesinde Karayim'lerin ve Türkçe konuşan Ermeni'lerin yanı başında İslâm dininde bulunan Tatar'lar da oturmaktadır. Fakat bunlar, pek çok zaman önce dil bakımından çevrelerindeki arasında eriyip gitmişler (Wilna bölgesinde Polonya'lılara, Minsk çevresinde Beyaz Rus'lara), ama dinlerini saklamışlardır. Bunlar hakkında malzemeyi şu eserlerde buluyoruz :

- ANTONİ MUHLİNSKİ, *İzsledovanie o proishojdenii i sostoyanii Litevskih Tatar* (=Litvanya Tatarlarının menşei ve kuruluşları araştırmaları). St. Petersburg 1857.
- ANTONİ MUHLİNSKİ, *Zdanie spravi o Tatarah Litewskih* (=Litvanya Tatarları üzerine araştırmalar). Wilna 1858.
- L. K. KRICZINSKİ, *Bibliografiçeskie materialı o tatarah Pol'sı, Litvi, Belorussii i Ukrayni* (=Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukranya Tatarlarından bibliyografya malzemesi) St. Petersburg 1917, II+84 s.
- L. K. KRICZINSKİ, *Tatarzi litewski* (=Litvanya Tatarları) /Roznik Tatarski 3 (Varşova 1938), iyi bibliyografya bilgileri ile/.

T A T A R C A

Polonya-Litvanya Tatarları dil bakımından nasıl kaybolmuşlar ise, Ryazan bölgesinin Kasımow Tatarları denilen Tatar halkı da hemen tamamiyle ruslaşmışlardır. Bunlar hakkında bilgileri *İslâm Ansiklopedisi* c: II s. 857-858 de buluyoruz. Dil bakımından biricik bildiriye E. POLİVANOV vermiş görünüyor /*Fonetiçeskie osobennosti kasimovskogo dialektı* (=Kasımow diyeleğinin fonetik özellikleri), Moskova 1928/. Buna göre Kasımow ağzında *Tatarcanın* Mişer diyeleğine yaklaşan özellikler vardır.

Tatarca deyimini ile bugün genel olarak halkın kendi tarafından bu ad verilen merkezi Kazan'da ve Kazan çevresinde olan Volga bölgesi Türk diyeleği anlaşılır. Bunlara Mişer'lerin ağızları —Kazan'ın güneyinde ve batısında hemen hemen Ryazan bölgesinin doğu sınırına kadar ve orada Kasımow Tatarları ile birleşir— ve Tepter'lerin ağızları —Ural Tatarları— ve doğuda onlara sınır komşusu olan Tobol ve İrtiş ırmakları boyundaki Siberya Tatarları ağızları da karışır. Karşılaştır:

- A. BEZSONOV, *O govoraĥ kazanskago tatarskago nareçiya i ob otnoşenii ego k blijayşim k nemu nareçiyam* (=Kazan - Tatar diyeleğinin komşu diller ve diyelekler ile olan ilgisi hakkında) /Jurnal Minist. Narod. Prosveşç. Petersburg 1881/.
- N. YA. ZOLOTOV, *K istorii izuçeniya yazıkov Volkam'ya* (=Volga dilleri araştırmalarının tarihi hakkında) /JaM I (1933), s. 91-110/.
- DJ. VALİDOV, *O dialektah kazanskogo tatarskogo yazıka* (=Kazan Tatar dili diyelekleri hakkında) /Vestn. Nauçn. Obşç. Tatarovedeniya 6 (Kazan 1927), s. 50-64/.

Bütün bu tatarların yazı dili olarak 70 yıldan beri Kazan Ağzı ileri atılmış ve yerleşmiştir. Öyle ki yeni yıllardaki Sovyet yayınlarında Mişer'ler ve Tepter'ler gibi adlar kaybolmuştur. Sovyetler Birliğindeki Tatarların sayısı —1939 istatistikine göre— hemen hemen 4.300.336 kişi kadardır. Bunlardan hemen ancak yarısı Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde (alanı: 67.100 kilometre kare, nüfusu: 2.919.423, başkenti: Kazan) yaşamaktadır. Sayı bakımından önemli olan ve zengin bir de edebiyata sahip bulunan bu Türk halk grubunun dili, hattâ Türko-loglarca bile pek az tanınmıştır. Halbuki yüz yıldan beri *Tatarcada* zengin bir Edebiyat vardır.

Genel olarak ancak yalnız dil tarihine ait etütlerde faydalı olabilecek eskice gramerler şunlardır :

ALEKSANDR TROYANSKIY, *Kratkaya tatarskaya grammatika* (= Muhtarsar Tatar Grameri). St. Petersburg 1814, ikinci baskısı: Kazan 1824, sonraki baskı: 1860.

MİRZA A. KAZEM-BEK, *Obşçaya grammatika turetsko-tatarskago yazıka* (= Türk Tatar dilinin genel grameri). İkinci baskı: Kazan 1846.

MAHMUDOV, *Praktičeskoe rukovodstvo k izuçeniyu tatarskago yazıka* (= Tatar dilini öğrenme için pratik el kitabı) 1857.

GABOR BALİNT, *Kazani-Tatar nyelvtanulmányok* (= Kazan-tatarrische Sprachstudien=Kazan Tatarcası dil araştırmaları), Kısım III: Gramere toplu bir bakış), Budapest 1876, 160 s.

N. KATANOV, *Materialı k izuçeniyu kazansko-tatarskago nareçiya I-II* (= Kazan Tatar diyeleğinin araştırılması için malzeme I-II). Kazan 1898; 178+113 s.

Tatar dilinde yazılmış bir çok eski *Tatarca* gramerler, B. ÇOBAN-ZADE'nin 1927 de Bakû'da yayınlanmış olan "*Türk-Tatar Dialektolojisi*" adlı eserinin 96 ve 97 inci sayfelerinde bildirilmiştir.

Tatar grameri üzerinde daha yeni etütler şunlardır :

ALİMADJAN İBRAGİMOV, *Tatar sarfı = Etimologiya, Tatar Nahvi = Sintaksis*, Kazan 1911 (5. baskı 1917-1918).

DJ. VALİDOV, *Tatarskaya Grammatika* (= Tatar Grameri), 2. baskı 1920.

M. KURBANGALİEV, i R. GAZİZOV, *Opıt kratkoy praktičeskoy grammatiki tatarskago yazıka-ç. I-Fonetika i morfologiya* (= Tatar dilinin kısa ve muhtasar grameri denemesi- kısım I, fonetik ve morfoloji), Kazan 1925, 105 s.

A. MAKSUDOV, *Tatarstan-Samouçitel' tatarskago yazıka dla russkih* (= Ruslar için Tatar dilini kendi kendine öğrenme kitabı-Tataristan), Kazan 1926, 252 s.

FR. v. KRAELİTZ-GREİFENHORST, *Studien zur Lautlehre der Kasan-Tatarischen Sprachen* (= Kazan Tatarcası fonetiği bilgisi üzerine araştırmalar) /*Archiv Orient.* 2 (1932), s. 443-444/.

MİHAEL BRINYOVSKIY, *Orts-und-Zeitbezeichnungen im Wolga-Tatarischen* (=Volga Tatarcasında yer ve zaman adları). Berlin-Doktora tezi- 1945.

İNGEBORG BURGHARD, *Studien zur Grammatik des Kasan-Tatarischen* (=Kazan Tatarcası grameri üzerine araştırmalar). Marburg-Doktora tezi- 1948.

1923 yılında "Tatarlık Bilgisi İlmî Derneği"nin kuruluşundan beri Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde *Tatarca* üzerine pek çok etütler yayınlanmıştır. Bunların büyük bir kısmı bu derneğin dergisi olarak 1925 den beri çıkmakta olan "*Vestnik Nauçnogo obşçecstva tataro-vedeniya*" ile yapılmıştır. Bunlardan şunları bildirebiliyoruz:—

V. A. BOGORODİTSKIY, *O kornevom vokalizme i ego izmeneniyah kazansko-tatarskom dialekte* (=Kazan Tatar diyeleği köklerinin vokalizmi) /VNOT 8 (1928), s. 112-122; aynı müellifin "*Vvedenie v tyurko-tatarskoe yazıkoznanie* (=Türk-Tatar dil Bilgisine giriş) "adında 1922 de Kazan'da çıkmış bir eseri vardır ki, "*Vvedeni v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami* (=Başka Türk diyebeklerine göre Türk-Tatar Dil Bilgisi),, adi ile genişletilmiştir; Kazan 1934, 8°, 167s./.

GA. ŞARAF, *Palyatogrammy zvukov tatarskogo yazıka sravnitel'no s russkimi* (=Rus dili ile Tatar dilinin ses karşılaştırmasında palyatogram'lar) /VNOT 7 (1927), s. 65-102/.

GA. ŞARAF, *Sonornaya dlitel'nost' tatarskih glsanih*(=Tatarcada vokal uzunlukları hakkında) /VNOT 8 (1928), s. 180-264/.

Görüldüğü gibi, modern ilim esaslarına uygun bir şekilde dilin toplu bir tasviri daha hâlâ verilmemiştir. Sözlük bahsinde alan bir az daha iyicedir; bugün için eskimiş olan bir sıra eserin yanı başında oldukça düzgün bir kaç modern sözlük vardır :

ALEKSANDR TROYANSKIY, *Slovar' tatarskago yazıka* (=Tatar dili Sözlüğü). Kazan 1833 ?, /Karşılaştır: AHLQUIST, Erm. Arş. 18 (1859), s. 56/.

N. OSTROUMOV, *Perviy opıt slovarya narodno-tatarskago yazıka po vıgovoru kreşçenih tatar kazanskoy gubernii* (=Kazan eyaleti hristiyanlaşmış Tatarları ağızına göre Tatar halk dilinin ilk sözlük denemesi), Kazan 1876, 145 s.

GABOR BALİNT, *Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok II* (=Kazan-tatarische Sprachstudien II=Kazan Tatarcası dil Araştırmaları II) /Bu kısım Tatarca-Macarca-Almanca Sözlük'tür/, 1877, 178 s.

A. KAYYUM NASIROV, *Tatarsko-russkiy slovar'* (=Tatarcadan Rusçaya Sözlük), Kazan 1878.

A. KAYYUM NASIROV, *Russko-Tatarškiy slovar*, (=Rusçadan Tatarcaya Sözlük), Kazan 1892, ikinci baskı 1905-1906, 263 s.

N. OSTROUMOV, *Tatarsko-russkiy slovar*, (=Tatarcadan Rusçaya Sözlük), Kazan 1892, 246 s.

L. VOSKRESENSKIY, *Russko-tatarskiy slovar', s predisloviem o proiznoşenii i étimologičeskih izmeneniyah tattarskih slov* (=Rusçadan Tatarcaya Sözlük, telâffuz ve etimoloji gösterilmiş olarak), Kazan 1894/s. 1-110 gramer, s. 1-374 Sözlük/.

- M. A. YUNUSOV, *Tatarsko-russkiy slovar' naybolee upotrebitel'niñ slov i vırajeniy* (=En çok kullanılan kelimelerin Tatarcadan Rusçaya Sözlüğü) Kazan 1906, 164 s.
- N. KATANOV, *Tatarsko-russkiy slovar'* (=Tatarcadan Rusçaya Sözlük), Orenburg 1912.
- S. RAHMANKULOV, i A. KARAM, *Polniy russko-tatarskiy slovar'* (=Rusçadan Tatarcaya Büyük Sözlük), 624 s.
- M. KURBANGALİEV, R. GAZİZOV i I. KULİEV, *Tatarsko-russkiy slovar'* (=Tatarcadan Rusçaya Sözlük). Kazan 1927, 219 s.
- DJ. VALİDOV, *Polniy tolkoviy slovar' tatarskogo yazıka* (=Tatar dilinin bütün ve açıklamalı Sözlüğü), Kazan 1927 vesonraları /Çok mükemmel bir eserdir, ne yazık ki tamamı henüz yayınlanmamıştır/.
- , *Noviy russko-tatarskiy slovar'* (=Rusçadan Tatarcaya yeni Sözlük), Kazan 1929, 8°, VIII+662 s.
- , *Ruşça-Tatarca avel hujalege terminnarı süzlege* (=Russisch-Tatarisches Wörterbuch der landwirtschaftlichen Fachausdrücke = Tarım Terimleri Rusça-Tatarca Sözlüğü), Kazan 1939.
- M. KORBANGALİEV, i M. GAMADİEV, *Russko-tatarskiy slovar'* (=Rusçadan Tatarcaya Sözlük), Kazan 1941.

Burada şu eserleri de bildirmeliyiz:

- M. RÄSÄNEN, *Die tatarische Lehnwörter im Tscheremissischen* (=Çeremisçe'deki Tatarcadan geçmiş Kelimeler) /MSFOu. 50 (1923), s. 99/.
- A. KANNİSTO, *Die tatarische Lehnwörter im Wogulischen* (=Wogulcadaki Tatarcadan geçmiş kelimeler) /FUF 27 (1925), 264 s./.

Burada Tatar'ların oldukça geniş bir edebiyata sahip oldukları da bildirilmeden geçilmemelidir. Bu hususta bilgiyi İ. N. AŞMARİN'in 1901 de Kazan'da çıkmış olan "*Oçerk litaraturnogo deyatel'nosti kazanskiñ tatar* (=Kazan Tatarlarının edebî hareketleri araştırmaları)" adlı eserinde ve DJ. VALİDOV'un 1923 te Moskova'da çıkmış olan "*Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı tatar* (=Tatar maarifi ve Edebiyatı tarihi araştırmaları)" adlı eserinde ve *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin gerekli mufassal maddelerinde buluyoruz. Edebî metinler ise bir çok kitaplıklarda bulunur. İlmî maksatlarla metin yayınları olarak burada şu eserleri bildirebiliriz :—

- GABOR BALİNT, *Kazani-Tatar nyelvtanulmányok I* (=Kazan-tatarische Sprachstudien I =Kazan Tatarcası Dil Araştırmaları I) Rudapest 1875, 170 s. /Bu kısımda Folklor metinleri vardır/.
- A. KAYYUM NASIROV, *Skazki kazanskiñ tatar* (=Kazan Tatarları Masalları) /İOAİE 16 (1900), 112 s.; metin, çevriyazı ve çevirme/.
- G. WEİL, *Tatarische Texte* (=Tatarca Metinler) /Berlin Devlet Kitaplığında Ses kısmında bulunan orijinal plaklarla göre işlenerek yayınlanmıştır, çevrilmiş ve açıklanmış olarak -Berlin 1930, 8°, 185 s./.

- G. R. RAHMATI, *Tatarisch* (=Tatarca) /Ses Kitaplığı No. 147 —Berlin 1935, 8°, 10 s./.
- T. HALASI KUN, *Monuments de la langue tatare de Kazan* (=Kazan Tatar dili anıtları) /*Analecta Orientalia memoriae A. CSOMA de Körös dicata*, Budapest 1924-1947, s. 138-155/.
- J. BENZING, "The Forest-Demon" -A Tatar Poem of Gabdulla Tuḳay (=Abdullah Tokay'ın bir Tatar poemi "Orman Şeytanı") /*BSOAS* 12 (Londra 1947), s. 73-85; halk bilgisi üzerine geniş açıklamalar ve edebiyat tarihi üzerine kısa notlar birlikte çevirmeli Tatarca metinler/.
- T. HALASI KUN, *Philologica III* —Kazan Türkçesine ait dil yadigârları /*DTCFD* 7 (1949), s. 603-644; daha eski Tatarca'ya aittir/.
- R. LACH und H. JANSKY, *Volksgesaenge von Völkern Russlands II. —Turktatarische Völker-Kasan tatarische, mischaerische, westsibirisch - tatarische, nogai-tatarische, turkmenische, kirgisische und tscherkessisch - tatarische Gesaenge —Transkription und Übersetzung von Herbert Jansky* (=Rusya Kavimlerinin halk Türküleri-Kazan Tatarcasından, Mişerceden, Batı Siberya Tatarcasından, Nogay Tatarcasından, Türkmenceden, Kırgızcadan ve Çerkes Tatarcasından Türküler- Çevriyazı ve çevirmesi Herbert Jansky tarafından). Viyana (Akad. Sitzungsber. 227. cilt 4. Fask.), 1927, 207 s.

Mişerce ve ağızları hakkında burada bir kaç eseri ayrıca gösteriyoruz:

- E. A. MALOV, *Svedeniya o mişaryah* —Etonografiçeskie oçerki (=Mişerler hakkında bilgi- Etnografya araştırmaları) /*İAOİE* 4 (1885), 79 s./.
- G. FİLİPPOV, *Kreşçenie meşçeryaki v Civil'skom i Tetyuşskom uezdah kazanskoy guber.* (=Kazan eyaletindeki hıristiyanlaşmış Mişerler hakkında), Moskova 1915.
- GA. AĦMAROV, *O yazıke i narodnosti mişarey* (=Mişer dili ve halkı hakkında) /*İOAİE* 19 (1903), s. 91-160/.
- S. E. MALOV, *İz poezdki k mişaryam- O nareçi i mişarey Çistopol'skago uезда* (=Mişer' ler arasında geziye dair-Çistopol ili Mişerleri ağızı üzerine) /*Uçenie Zap. Kazansk. Univ.* 71 (1904), No. 4, 24 s.; bibliyografya ile/.
- ROB, PELİSSİER, *Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tyemnikov des Gouvernements Tambov* (=Mişer Tatarcasından dil örnekleri-Tambov eyaleti Tyemnikov bölgesi kuzey-doğusundan toplanılmış) /*ABAW* 1918 No. 18, XII+47 s.; Bu diyeleğin karakteristiği hakkında BANG'ın önsözü.

Siberya Tatarları - Irtış ve Tobol Tatarları'nın dili aşağıdaki yayınlar ile tanınmıştır :—

- İOS. GİGANOV, *Grammatika tatarskago yazıka, soçinnaya v tobol'skom glavnom narodnom uçilişçe* (=Tobol Halk okulunda düzenlenmiş Tatar dili Gramerleri), St. Peterburg 1801.
- İOS. GİGANOV, *Slova korenniya, nujneyşiya k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskomu yazıku, mullami yurtovskimi svidetel'stovanniya* (=Tatar dilini öğrenme için Temel kelimeler sözlüğü-Yerli öğretmenlerce düzenlenmiş-), St. Petersburg 1801.

İOS. GİGANOV, *Slovar' rossiysko-tatarskiy, mullami yurtovskimi sividetel'stovanniy* (=Yerli öğretmenlerce düzenlenmiş Rusçadan Tatarcaya Sözlük). St. Petersburg 1804, 4, 630 s.

RADLOFF, *Proben* (=Örnekler), cilt IV, St. Petersburg 1878.

, *Kratkiy russko-tatarskiy slovar'* (=Rusçadan Tatarcaya muhtasar Sözlük), Tobolsk 1904, 68 s.

, *Russko-tatarskie razgovori* (=Rusça-Tatarca konuşmalar). Tobolsk 1905, 83 s.

B A Ş K U R T Ç A

Yer bakımından *Tatarca* ile *Kazahça* arasında bir bağlantı üyesi olan Başkurt diyeleği, ses ve şekil bilgisi bakımından da bu her iki Türk diyeleği arasında bir bağlantı üyesi meydana getirmektedir. Fakat kelime hazinesi bakımından topluca *Tatarca*'ya bir az daha yakın duruyor gibi görünmektedir.

Başkurt'ların sayısı 1939 istatistikine göre 824 925 olarak verilmiştir. Bununla beraber Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (alanı: 140.500 kilometre kare, merkezi: Ufa)nin nüfusu 3.144.713 dür. Halk sayısı rakamlarındaki bu uyarsızlık, bir yandan Tatar'ların yerleştikleri yerlerde olduğu gibi Başkurt'ların yerleştikleri ve oturdukları bölgelerin de fazlaca Rus göçmenler ile doldurulmasına ve öte yandan da kökleri bakımından Başkurt sayılan halk grupundan büyükçe bir kısmının dil bakımından Tatar'lardan sayılmasına dayanmaktadır. *Tatarcanın* etkisi hemen her tarafta çok kuvvetlidir. *Başkurtça* en temiz olarak Ufa çevresindeki ve güney Ural'daki bölgelerde kalmış gibi görünmektedir.

Başkurtça hakkında genel bilgiler için şu eserlere bakılmalıdır :

S. İ. RUDENKO, *Başkırı-Opit étnologičeskoj monografii* (=Başkurt'lar -Etnolojik monografi denemesi) I-Petrograd 1916,X+312 s.; II.-Leningrad 1925, VI+330 s.

GY. MESZAROS, *Magna Hungaria —A baskir-magyar kéréds* (=Die baschkirisch-ungarische Frage=Başkurt-Macar sorusu), Budapest 1910, 145 s.

, *İslam Ansiklopedisi* cilt: I s. 697- *Başkurt'lar maddesi*.

JOSEF WASTL, *Baschkiren -Ein Beitrag zur Klaerung der Rassenprobleme Osteuropas* (=Başkurt'lar-Doğu Avrupa'daki ırklar sorusunun aydınlatılması için bir etüt). Viyana 1938, 4°, 109 s. /s. 106-109 da Bibliyografya/.

Daha fazla malzemeyi aşağıdaki gezi raporlarında buluyoruz:

N. KATANOV, *Otčet o poezdke, soverşennoy v Belebeevskiy uezd Ufimskoj gubernii* (=Ufa eyaleti Belebeveski ilçesinde yapılan bir geziye dair rapor), /Uçenie Zap. Kaz. Univ. 67 (1900); fasikül 7-8, s. 1-30; 68 (1901) fasikül 3, s. 1-76/.

GY. MESZAROS, *Otčet o poezdke k çuvaşam i privoljskim tataram* (=Çuvaş'lar ve Volga Tatarları arasında yapılan bir geziye dair rapor) /Izv. Russk. Komit. dlya izuč. siredney i vistoçn. Azii 9 (Petersburg 1909, nisan), s. 66-70/.

Başkurt dili hakkında malzeme de şu eserlerde bulunmaktadır:

MİR-SALİH BEKÇURİN, *Naçal'noe rukovodstvo* (=Başlangıç kılavuzu); Kazan, ikinci baskı 1869.

MİR-SALİH BEKÇURİN, *Sbornik başkirskih i tatarskih peşen* (=Başkurt ve Tatar türküleri dergisi) [Zap. Orenburgsk. Otd. RGO, 1870, fasikül: 1, s. 151-229/.

MUHAMMED-GALİM KUVATOV, *Başkirskiya poslovitsı* (=Başkurt Ata Sözlüğü) /Zap. Orenburgsk. Otd. RGO, 6 (1895)/.

V. KATARİNSKİY, *Başkirsko-russkiy slovar'* (=Başkurtçadan Rusçaya Sözlük), Orenburg 1900, 8°, 237 s.

V. PRÖHLE, *Baskir nyelvtanulmányok* (=Baschkirische Sprachstudien =Başkurt dili Araştırmaları) /KSz. 4 (1903), s. 194-214; 5 (1904), s. 228-271; 6 (1905), s. 12-26/.

GABİDOV i VİLDANOV, *Bornguların hıddere* (=Sprichwörter=Ata sözleri) Moskova 1924 1130 tane Başkurt Ata sözü; Bk: N. K. DMİTRİEV, *Proverbi dei Bashqird* (=Başkurt Ata sözleri), *Oriente Moderno* 7 (Roma 1927), 10 s./.

H. GABİDOV i VİLDANOV, *Başqort telenen sarftı* (=Morphologie der baschkirischen Sprache = Başkurt dili şekil bilgisi), Ufa 1925.

H. GABİDOV i VALDANOV, *Başqort telenen nahvi* (=Syntax der baschk. Sprache = Başkurt dili sentaksı), Ufa 1925.

N. K. DMİTRİEV, *Canzone dei Bashqiri sulla campagna contro Napoleone in Francia nel 1814* (=1814 de Fransa İmparatoru Napolyon'a karşı açılan savaşta Başkurt Türküleri) /*Rivista degli Studi Orientali* 14/.

N. K. DMİTRİEV, *Etude sur le phonetique bachkire* (=Başkurt fonetiki üzerine etüt) /*JA* 1927, s. 193-252/.

MEDJ. BİLYALOV, *Tablitsı po fonetiki başkirskogo yazıka* (=Başkurt dili fonetikine ait çizelgeler) /*ZKV* 3 (1928), s. 367-383/.

O. ŞATSKAYA, *Zametki po başkirskomu fol'kloru i yazıku* (=Başkurt folkloru ve dili üzerine notlar) /*DAN* 1928, s. 313-317/.

N. K. DMİTRİEV, *O parnih slovosocetaniyah v başkirskom yazıke* (=Başkurt dilinde çift kelime takımları üzerine) [*IAN* 1930, No. 7, s. 501-522i.

R. LACH und F. H. JANSKY, *Gesaenge russischer Kriegsgefangener II. Turktatarische Völker-2. Baschkirische Gesaenge* (=Rus savaş eserlerinin Türküleri II. Türk -Tatar kavimleri -2. Başkurt Türküleri) /*SWAW* 218 (Viyana 1939), büyük 8°, 121 s.; Tanıtma ve tenkidi: J. BENZİNG, *OLZ* 1942, s. 130-134/.

, *Russko-başkirski slovar'* (=Rusçadan Başkurtçaya Sözlük), Moskova 1948.

İlgi çekici çeşitli etütler 1926 dan beri Başkurtları ve yurtlarını Araştırma ilmî derneği tarafından yayımlanan "Başqort Aymağı" dergisinde bulunmaktadır.

K A Z A H Ç A

Ural bölgesindeki ve hele Aşağı Volga'dan Yukarı İrtiş'a kadar uzanan Kırgız bozkırlarındaki Türk halkı, genel olarak "Kırgız'lar" adı ile tanınmıştır. Bk: *İslâm Ansiklopedisi* cilt: II, s. 1101-1103 "Kırgız'lar" maddesi. Kazah'lara gerçi dil ve kültür bakımından öteki Türk gruplarından daha yakın olan asıl Kırgızlar, dağlarda oturan bir kavimdir. Bozkır Kırgız'ları ise kendilerine "KAZAH" adını verirler. *İslâm Ansiklopedisi* cilt: II s. 896 (*Kazak* maddesi) de ve başka yerlerde bu kelime için verilen "haydut, sergüzeştçi" etimolojisi, ap açık surette yanlıştır. *Kazah* kelimesi aslında kendi tabii ilgilerinden (kök ve kavim bağları, grup) ayrılmış olup kendi başına bir varlık, bir yaşayış sahibi bulunan şahıslara (veya eşyaya) delâlet eder. Çuvaşçadaki *hurab* (=genel Türkçede: *Kazak*) "bir çiftten her bir tek parça" kelimesi de bunu gösterir. Bu Türkçe kelime Ruslara da geçmiş olup prenslerinin egemenliğinden kaçıp kurtulmuş ve bağımsız bozkırlarda yerleşmiş bulunan Rusya ve Ukranya bozkırları halkine ad olmuştur ve "kosak" şekline girmiştir.

Kazah'ların yerleşme alanı, Kazahistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları ile genel olarak iyice çevrilmiştir. Kazah'lar, kuzeybatıda memleketleri sınırlarının bir az dışına -Volga'ya kadar- uzanıp çıkarlar. Güneybatıda -Hazer denizi kıyıları ile Aral gölü arasında- ise Kazah-topraklarını bazı Türkmen grupları çevirmiştir. Özbekistan'da ise *Kazah'ça* konuşan Kıpçak Özbek'leri vardır (Bk: asıl eser s. 114). Kazahistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Başkent: Alma-Ata)nin alanı, 2.744.500 kilometre karedir. Ahalisi ise 6.143.937 kişidir. Bunun yarıdan bir az fazlası Kazah'lardır; 1919 da yuvarlak olarak %33 ünü ise Rus ve Ukrayna Göçmen sömürgeciler ve parti idarecileri teşkil ediyordu.

Kazah'lar hakkında genel bibliyografya, *İslam Ansiklopedisi* cilt: II s. 1103 de bildirilmiştir. Tamamiyle yeni hatta bir az da toplu bir eser olarak şu eser burada bildirilmeden geçilemez:

PIERRE GEORGE, *Une République nationale de l'URSS, le Kazakhstan* (=Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde millî bir cumhuriyet; Kazahistan), Paris, 8°, 20. s.

1939 istatistikinde Kazah'lar -veya Kazak'lar, (yeni Rus eserleri Kosak'lar ile karıştırmaktan kaçınmak için hemen her zaman "Kazah'lar" diye yazmaktadır)ın sayısı 3 098 764'e erişmiştir, fakat daha çok önceden dört milyonun üstünde rakamlar resmî surette bildirilmiş idi. Demek ki bunlar epeyce önemli bir Türk halk grupudur ki

kültür bakımından da herkesin düşündüğünden ve Batı alemince daha iyi tanınan komşu Özbek halkının da teslim ettiğinden çok daha yüksektirler. Derslerimde pek çok kere buna işaret etmişim; meselâ: GOETHE'nin "*Über allen Gipfeln ist Ruh*" adlı şiirinden gerek iç anlam gerek şekil bakımından çok parlak surette başarılı *Kazah'ça* bir çevirme, daha 1900 yıllarından önce Kırgız bozkırlarında bilinmekte idi. (Hiç şüphesiz Türk dillerinin şekil ve anlam yönünden en zenginlerinden biri olan) *Kazah'çanın* bu kadar ihmal edilmiş bulunmasına dil bilgisi ve edebiyat tarihi bakımından da hemen her zaman tekrar tekrar esef edilebilir.

Bu dilde gramer eserleri hiç de az değildir: —

- N. İ. İL'MİNSKİY, *Materialı k izuçeniyu kirgizskago nareçiya* (=Kırgız diyeleğinin araştırılması üzerine malzeme) /Uç. Kaz. Zap. Üniv. 1860 fasikül 3 s. 107-159, fasikül 4, s. 53-165; 1861, fasikül 1, s. 130-162; bu eserde bir kelime listesi de vardır/.
- M. TEREŖTEV, *Grammatika teretskaya, persidskaya, kirgizskaya i uzbekskaya* (Türk, Fars, Kırgız ve Özbek grameri). St. Petersburg 1875-1876 /Almanca çevirmesi: MSOSW 1917, s. 150-223/.
- PL. MELİORANSKİY, *Kratkaya grammatika kazak-kirgizskago yazıka-ç. I. Fonetika i étimologiya* (=Kazah-Kırgız dilinin muhtasar grameri, kısım I.-Fonetik ve etimoloji), St. Petersburg 1894, 72 s.; ç. II. *Sintaksis* (=Kısım II sentaks), St. Petersburg 1897, 92 s. [İkinci kısmın Fransızcaya çevirmesi: W. BANG et E. de ZACHARKO, *La Syntaxe kirghize de P. M MELİORANSKİ* (=P. M. MELİORANSKİ'nin Kırgız Sentaksı), *Muséon* 34 (1901), s. 217-250, 35 (1922), s. 49-108/.
- V. KATARİNSKİY, *Grammatika kirgizskago yazıka-Fonetika, étimologiya i sintaksis* (=Kırgız dili Grameri-Fonetik, etimoloji ve sentaks), Orenburg 1897-1898, 196 s.
- İ. LAP'TEV, *Materialı po kazak-kirgizskomu yazıku* (=Kazah-kırgız dillerinden malzeme), Moskova 1900 /Bunda s. 88-106 de: *Kratkiy grammatičeskiy oçerk kazak-kirgizskago yazıka* (=Kazah-Kırgız dilleri için muhtasar gramer taslağı), s. 107-148 de: *Kirgizsko-russkiy slovar* (=Kırgızcadan Rusçaya Sözlük) vardır/.
- BAYTURSIN ULIAQMET, *Til quralı* (=Sprachlehrbuch=Dil öğretme kitabı), Orenburg 1923.
- T. S. ŞONANOV, *Samouçitel kazakskogo yazıka dlya russkih* (Ruslar için Kazah dilini öğrenme kitabı), Orenburg 1925, büyük 8°, 99 s.; 4. baskı: Kızıl-Orda 1929.
- T. AĖMETOV, *Uçebnik kazaksogo yazıka dlya europ. škol* (=Avrupa okulları için Kazah dili ders kitabı), Alma Ata 1932, 8°, 224 s.
- G. BEGALİEV, *Qazaq tili* (=Kazah dili), Almatı 1942.
- G. BEGALİEV pen N. SAURANBAEV, *Qazaq tilinin grammatikası* (=Kazah dilinin grameri), Almatı 1944.
- S. K. KENESBAEV, *Qos sözderdin keybir jasalu joldarı* (=Çift sözlerden bazı teşkil yolları) /Üçeme Zap. Kazahskogo Gosudarstvennogo Univers. 11 (Alma-Ata 1946)/.

V. KATARİSKİY'in "*Praktičeskie uroki russkago yazıka dlya kirgizov* (=Kırgızlar için Rus dili ders kitabı)" adındaki eseri (ikinci baskı Orenburg'da 1895 de 122 s. olarak) ile yine onun "*Pervonaçal'nyy učebnik russkago yazıka dlya kirgizov* (=Kırgızlar için Rus dili başlangıç ders kitabı) adlı kitabından (Kazan'da 1909 da 149 s. olarak) da bir az faydalar sağlanabilir.

Sözlükler :

- İŞ-MUHAMMED BUKİN, *Russko-kirgizskiy i kirgizsko-russkiy slovar'* (=Ruscadan Kırgızcaya ve Kırgızcadan Rusçaya Sözlük), Taşkent 1883, 363 s.
- V. KATARİNSKİY, *Kratkiy russko-kirgizskiy slovar'* (=Ruscadan Kırgızcaya muhtasar Sözlük), Orenburg 1895, 66 s; 3. baskı Orenburg 1898, 72 s; sonraki baskı: Kazan 1909, 91 s.
- V. KATARİNSKİY, *Kirgizsko-russkiy slovar'* (=Kırgızcadan Rusçaya Sözlük), Orenburg 1897, 243 s.
- V. KATARİNSKİY, *Russko-kirgizskiy slovar'* (=Rusçadan Kırgızcaya Sözlük), Orenburg 1899-1900, 494 s.
- KEMENGEROV, ve arkadaşları, *Kazahsko-russkiy slovar'* (=Kazağçadan Rusçaya Sözlük), Moskova 1926, 224 s.
- G. B. BEGALİEV, *Kazahsko-russkiy slovar'* (=Kazağçadan Rusçaya Sözlük), Alma-Ata. 1945.
- M. BALAKAEV, S. JİENBAEV, *Russko-kazahskiyy slovar'* (=Rusçadan Kazağçaya Sözlük), 2 cilt, Alma-Ata 1946.

Kazağ edebiyatı için *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin "*Kazahskaya literatura* (=Kazağ Edebiyatı)" maddesi ile karşılaştırınız.

Daha eski metin yayınlarından da şunları bildiriyoruz :

- W. RADLOFF, *Proben* (=Örnekler), cilt III, St. Petersburg 1870.
- İ. ALTINSARIN, *Kirgizskaya Hrestomatiya* (=Kırgızca seçme yazılar), Orenburg 1879, ikinci baskı 1906.
- İŞ-MUHAMMED BUKİN, *Russko-kirgizskie razgovori* (=Rusça-Kırgızca konuşmalar), Taşkent 1884.
- A. ALEKTOROV, *Kirgizskaya Hrestomatiya* (=Kırgızca seçme yazılar), Omsk 1907.

Daha yeni metin yayınlarından da şunları bildiriyoruz :

- A. ZATAEVIÇ, *1000 pesni kirgizskogo naroda* (=Kırgız ulusunun 1000 Türküsü), Orenburg 1925.
- S. ŞAKİR, und K. MENGES, *Qazaqisch* (=Kazağça) /Lautbibliothek des Instituts für Lautforschung, Berlin 1935, 19 s./.

K A R A K A L P A K Ç A

Amuderya'nın Aral'a döküldüğü bölgede ve Aral gölünün batı ve güney kıyılarındaki bozkır bölgelerinde "Kara Kalpak" adındaki menseleri kesin olarak açıklanmamış bulunan bir Türk kavmi oturmaktadır [Karşılaştır: *İslâm Ansiklopedisi* cilt II s. 788-789 daki "Kara Kalpak" maddesi ve S. P. TOLSTOV'un "*K voprosu o proishojednii karakalpakskago naroda* (=Kara Kalpak ulusunun menşei sorusu üzerine)" adındaki *Kratkie Soobşçeniya instit. Etnografii* 2 (Moskova Ak. 1947), s. 69-75 de çıkan eseri].

Kara Kalpak'ların sayısı 1939 istatistikinde 185.775 e erişmiş idi. Kara Kalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (alanı: 206.300 kilometre kare, merkezi: Turtkul) evvelce Kazah Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde muhtar bir bölge meydana getiriyor idi, ancak 1936 da Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı bir Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyet olarak katılmıştır.

Kara Kalpak diyeleği ancak bu yüzyıl içinde ilk defa incelenmiştir. Bu diyelek bütün önemli çizgileri ile *Kazahçaya* tamamiyle benzer.

Kara Kalpakça hakkında malzeme şu eserlerde bulunmaktadır:

KOLLEKTİF ESER, *Qaraqalpaq til sabağı* (=Karakalpakische Sprachlehrbuch=Kara Kalpak dili ders kitabı), Turtkul 1930.

ÇEMLESPE (KOLLEKTİF ESER), *Qaraqalpaq tilinin iddidi* I, Moskova 1932.

E. D. POLİVANOV, *Nekotorie fonetiçeskie osobennosti karakalpakskogo yazıka* (=Kara Kalpak dilinin bir kaç ses özelliği hakkında) /Trudi Hıvarezmşskoy ekspeditsii, Taşkent 1933, 27 s./.

N. A. BASKAKOV, *Grammatika karakalpakskogo yazıka* (=Kara Kalpak dili grameri) Moskova 1933, 16°, 120 s.

N. A. BASKAKOV, U. A. KOJUROV i S. B. BEKNAZAROV, *Rusko-karakalpakskiy slovar'* (=Rusçadan Kara Kalpakçaya sözlük), Moskova 1947.

KARL H. MENGES, *Qaraqalpaq Grammar-part one: Phonology* (=Kara Kalpak Grameri, kısım I: Fonoloji), New York 1947, 8°, 110 s. /Tanıtma ve tenkidi: A. v. GABAİN, *Deutsche Literaturzeitung* 72, 8 (Ağustos 1952), s. 342-344/.

STEFAN WURM, *The Karakalpak Language* (=Kara Kalpak dili) /*Anthropos* 46 (1951) s. 487-610; Tanıtma ve tenkidi: A. v. GABAİN, *Zeitschrift f. Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 6 (1952), s. 257-260/.

N. A. BASKAKOV, *Karakalpakskiy yazık. I. Materialı po dialektologii* (=Kara Kalpak dili I. Diyalektoloji malzemesi), Moskova 1951, büyük 8°, 411 s.; *II. Fonetika i morfologiya. çast I. çastireçi i slovoobrazovanie* (=II. Fonetik ve morfoloji, kısım I Söz bölükleri ve kelime yapısı), Moskova 1952, büyük 8°, 543 s.

K I R G I Z C A

Yanlış olarak kendilerine bu ad verilen Kazah'lardan ayırt etmek için eskiden *Kara Kırgız'lar* veya *Burut'lar* denilen Kırgız'lar, doğu ve batı Türkistan arasındaki sınırın her iki tarafında bulunan dağlık yerlerde oturmaktadırlar. 1939 istatistikine göre Sovyetler Birliği ülkesinde 884. 306 Kırgız yaşıyordu. Doğu Türkistan'daki Kırgız'ların sayısı ise bilinmemektedir. Fakat toplu sayıları yuvarlak olarak bir milyon diye gösterilirse çok fazla yanlış yapılmamış olabilir. Bunlar hakkında genel malzeme için *İslâm Ansiklopedisi* cilt II. s. 1101-1103 ("*Kırgız'lar*" maddesi; hele Edebiyat bilgisi hakkında s. 1103) ile S. M. ABRAMZON'un "*Tyan'-Şanskaya étnografiçeskaya ékspeditsiya* (=Tiyen Şan Etnografik Gezi heyeti /Kratkie Soobşçeniya instit. Etnogr. 4 (1948), s. 66-73/ adlı eserine ve K. K. YUDAHİN'in "*Linguistika v Kirgizii* (=Kırgız'larda Dil Bilgisi çalışmaları)" [Nauka v Kirgizii za 20 let, 1926-1946, Frunze 1946, 187 vesonrası] adındaki eserine bakınız.

Pek mükemmel iki modern sözlükten ve RADLOFF'un metinlerinden başka dil malzemesi hemen hemen bilinmemektedir:—

W. RADLOFF, *Proben* (=Örnekler), cilt V- *Nareçiya dikokamennih kirgizov* (=Kırgız diyeleği), St. Petersburg 1885.

TINISTAN UULU QASIM, *Ene tilibiz* (=K. TINISTANOV, *Naş rodnoy yazık*=Ana dilimiz), Frunze 1930.

A. ŞAYDANOV, i İ. A. BATMANOV, *Elementarnie osnovi grammatiki kirgizskogo yazıka* (=Kırgız dili Gramerinin ilkel esasları), Frunze-Taşkent 1938.

İ. A. BATMANOV, *Grammatika kirgizskogo yazıka I-II* (=Kırgız dili Grameri I-II), Frunze 1939-1940.

K. YUDAHİN, *Kirgizsko-russkiy slovar'* (=Kırgızcadan Rusçaya Sözlük) /Moskova 1940, 8°, 576 s. /Bu sözlüğün ABDULLAH TAYMAS tarafından yapılmış Kırgızcadan Türkçeye bir çevirmesi 1945-1948 yıllarında Türkiye'de "*Kırgız Sözlüğü*" adı ile çıkarılmıştır (TDK. C. III, 5-6/.

H. KARASAEV, J. ŞUKUROV, i K. YUDAHİN, *Russko-kirgizskiy slovar'* (=Rusçadan Kırgızcaya Sözlük), Moskova 1944 ve sonrası.

İ. A. BATMANOV, *Fonetiçeskaya sistema sovremennogo kirgizskogo yazıka* (=Çağdaş Kırgız dilinin fonetik sistemi), Frunze 1946, 173 s.

RADLOFF'un *Proben* (=Örnekler)leri esaslarına göre belki bazıları yapılmış olan araştırmalar sonunda çıkmış olup Türkologlarca pek çoğu henüz tanınıp bilinmiyen pek yeni bir kaç ses değişmesi konulmasından sonra *Kırgızca*, *Kazahçaya* hemen pek yakın bir duruma gelmiştir; bunlar arasında şunlar gösterilebilir: Genel Türkçede hece başındaki j-(y-)

nin *Kazahçadaki* uyarı olan ç, RADLOFF'ta olduğu gibi, *dj-* olarak değil *j-* olarak söylenmektedir. Halbuki RADLOFF zamanındaki— yani hemen hemen 1860 da— *Kırgızcada* hece başında henüz *j-(y-)* olarak söylenen harf, hemen hemen yuvarlak 60 yıl içinde ç-(*dj-*) olmuştur. Kuvvetli labial-attraktion ve bazı Gramer-Sözlük özellikleri ile *Kırgızcanın* öte yandan *Oyrotça* ile de sıkı bir bağılılığı vardır.

Kırgız edebiyatı için *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'ndeki “*Kırgızskaya literatura* (=Kırgız Edebiyatı)” maddesine bakınız. Bundan başka şu eserlere de bakılabilir :

K. RAHMATULİN, *Kırgızskaya literatura i literaturovedenie za 20 let* (= 20 yıl içinde Kırgız Edebiyatı ve Edebiyat araştırmaları) /Nauka v Kirgizii za 20 let, Frunze 1946, s. 195-207/.

M. BOGDANOVA, *Kırgızskaya Literatura* (=Kırgız Edebiyatı). Oçerk. Moskova 1947.

Ö Z B E K Ç E

1923 e kadar pek çok defa “*Sartça*” diye gösterilen *Özbekçe*, Çağatay Edebiyat dilinin doğrudan doğruya halefidir. Bununla da Türkistan yazı dilinin son zamanlara kadar halk dilinde veya halka yakın olarak modernleştirilmiş olan yazı dilinde artık asla bulunmıyan Çağatay gelenek ve göreneklerini birlikte sürüklediği gösterilir.

Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti -ki Buğara, Semerkant ve Taşkent (şimdiki baş kent) şehirleri ile birlikte Türkistan'ın orta alanını çevrelemektedir- nin 378. 300 kilometre karelik bir alanı ile 6. 282. 446 nüfusu vardır ki bunlardan dördte üçü Özbek'lerdir. Bütün Sovyetler Birliği topraklarında 1939 istatistikine göre 4. 844. 021 Özbek bulunduğu bildirilmektedir ki buna Afgan topraklarında oturan Özbekler de katılırsa bunların toplam sayısı yuvarlak beş milyon olarak hesaplanabilir.

Özbekçe, bazıları birbirinden oldukça kuvvetle ayrılan çeşitli ağızları bir araya toplar ki bunlar da üç esas grupta bir araya getirilebilir:

a) -*Kıpçak Özbekçesi*- *Kazahçanın* bir ağızından başka bir şey meydana getirmez.

b) -*Kuzey Özbekçesi*- tam olarak muhafaza edilmiş bir sesli uyumu ile.

c) -*Güney Özbek Ağızı*- Şehirler dışındaki yerelerde az veya çok kuvvetlice *Türkmençe* (batıda)nin veya *Kırgızca* (doğuda)nın etkilerini gösterir ve şehirlerde ve şehirlerin en yakın çevrelerinde pek çokça İran

dili (*Tacikce*)nin etkilerine uğramış ve sesli uyumunu tamamiyle kaybetmiştir.

Sovyetlerce kabul ettirilen yazı dilinin esasları önceleri *Kuzey Özbekçesine* dayanmakta idi. 1937 den sonra ise ses bakımından *Tacikçe*'nin etkisi altındaki Taşkent ağzı bu esasları meydana getirmiştir.

Sartça, yani Türkistan Yazı dili, memleketin Ruslar tarafından işgalinden -hemen hemen 1860 dan- beri 1923 e kadar, modern Özbek halk dili onun yerine geçinceye kadar, Rusca yazılmış olmalarından dolayı Dil Bilgisi bakımından hemen hiç biri değerlendirilemeyen bu dilde yazılmış bir sürü eserler ile ilim dünyasınca tanınmakta idi. *Sart*'lar hakkında *İslâm Ansiklopedisi* cilt IV s. 187-188 e bakınız.

a) Gramerler :

- M. TERENCEV, *Grammatika turetskaya, persidskaya, kirgizskaya i uzbekskaya* (=Türk, Fars, Kırgız ve Özbek dilleri Grameri), St. Petersburg 1875-1876) (/Almancası: *MSOSW* 1917, s. 150-223/.
- V. NALİVKİN i M. NALİVKİNA, *Grammatika sartskago yazıka, andejanskago nareçiya* (=Sart dili Andecan Ağzı Grameri), Kazan 1884.
- Z. A. ALEKSEEV, *Samouçitel' sartovskago yazıka* (=Sart dili Öğretme kitabı), Taşkent, 1884, s. 64.
- N. NALİVKİN, *Rukovodstvo k praktičeskomu izuçeniyu sartovskago yazıka* (=Sart dilinin pratik öğrenme kılavuzu), Semerkant 1898, 333 s.
- H. WÁMBÉRY, *Die Sarten und ihre Sprachen* (=Sartlar ve dilleri) /*ZDMG* 44 (1890), s. 203-255/.
- İ. A. BELYAEV, *Rukovodstvo k izuçeniyu sartovskago yazıka* (=Sart dili öğrenme kılavuzu), Taşkent 1906, 5. fasikül, 89 s.
- N. BUDZİNSKİY, *Grammatika sartovskago yazıka i russko-sartskie razgovori* (=Sart dili Gramer ve Rusça-Sartça konuşmalar), Taşkent 1910, 320 sayfa.
- P. KUZENTSOV, *Nekotorie dialektologičeskie osobennosti sredne-aziatskogo nareçiya turetskago yazıka —tak naz. uzbekskogo, sartovskogo—* (=Türk dilinin Orta Asya diyeleğinin —Özbekçenin, veya Sartçanın— bir kaç diyalektoloji özelliği hakkında) /*Yubileyniy sbornik Turkestanskogo Vostoçnogo Instituta*, Taşkent 1923, s. 67-71/.

b) Sözlükler ve dil kılavuzları :

- A. STARÇEVSKİY, *Sputnik russkago çeloveka v Sredney Azii* (=Orta Asya'da Ruslara yol kılavuzu), St. Petersburg 1878.
- A. STARÇEVSKİY, *Russkiy sredne-i yujno-aziatskiy provodnik-perevodçik* (=Ruslar için Orta ve Güney Asya kılavuzu-dilmaçı), St. Petersburg 1896/S. 1-344 Kelime listesi, s. I-XXVII Gramer taslakları/.
- S. LAPİN, *Karmanniy russko-usbekskiy slovar' —Prilojenie: Kratkaya grammatika uzbekskago yazıka* (=Rusçadan Özbekçeye cep sözlüğü —ek: Muhtasar Özbek dili Grameri), Semerkant 1895, VIII+104+56 s. /4. baskısı: Semerkant 1914 de başlıkta "*Kratkaya*" sözü olmaksızın, sözlük 114 s., Gramer 63 s./

- A. STARÇEVSKIY, *Perevodçik s russkago yazıka na sartovskiy* (= Rusçadan Sartçaya dilmaç), St. Petersburg 1886, 202 s.
- V. NALİVKİN, *Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar' obşçepotrebitel'niñ slovs, priloeniem kratkoy grammatiki po nareçiyam Namanganskago uezda* (= Genel olarak Rusçadan Sartçaya ve Sartçadan Rusçaya kelimeler Sözlüğü, ek: Namangan bölgesi ağızlarının muhtasar Grameri), Kazan 1884, 249+161 s.
- LEV AFANAS'EV, *Slovar' sartovskih slov s glavneyşimi grammatičeskimi pravilami* (= Belli başlı Gramer kuralları ile Sartça Kelimeler Sözlüğü), Skobelev 1908, 207 s.
- İ. YAGELLO, *Sartovskiy perevodçik sredneaziatskiya nareçiya-Izdannie ştabaturkestanskago voennago okruga* (=Sart dilinin Orta Asya diyeleği dilmacı - Türkistan Askerî Birlikleri Kurmayı yayınları), Taşkent 1908.
- , *Etimologiya sartovskago yazıka, dlya kursov pri taşkentskom otdelenii Obşç-va vostokovedeniya* (=Şarkiyat Cemiyeti Taşkent kolunda açılan kurslar için Sart dili etimolojisi), Taşkent 1910, 142 s.

c) Metinler :

- N. OSTROUMOV, *Zapisi sartskago fol'klora* (=Sart Folkloru Toplamaları).
- G. R. RAHMATİ, *Ein osttürkisches Wahrsagebuch* (=Doğu Türkçe bir Fal kitabı), [Muséon 42 (1929), s. 177-191/.

Özbekçe üzerine bibliyografya, A. v. GABAİN'in Özbekçe Gramerinde bildirilmiştir [*Özbekische Grammatik-Mit Bibliographie, Lese-stücken und Wörterverzeichnis* (=Özbekçe Gramer— Bibliyografya, Okuma parçaları ve kısa Sözlük ile), Leipzig 1945—Porta ling. orient. cilt 25—, 8°, XVI+278 s.]. Burada yalnız bu eserde bulunmayan veya ancak GABAİN'in gramerinin çıkmasından sonra yayınlanmış olan eserleri bildireceğim :

a) Gramerler ve ayrı ayrı Gramer Araştırmaları :

- E. D. POLİVANOV, *Zvukovoy sostav taşkentskogo dialekta* (=Taşkent diyeleğinin ses durumu hakkında) /Nauka i prosveşçenie 1 (Taşkent 1922-1923), s. 17-19/.
- E. D. POLİVANOV, *Obraztsı fonetiçeskih zapisey taşkentskogo dialekta* (=Taşkent diyeleği fonetikinden özellikler) /Byulleten Sredneaziatsk. Univ. No. 4 (Şubat 1924), s. 87-90/
- K. YUDAHİN, *Nekotorie osobennosti kara-bulakskogo govora* (=Kara Bulak ağzının bir kaç özelliği üzerine) /Barthold Armağanı, Taşkent 1927 s. 401-425/.
- ULUG TURSUN, *Formı stroeniya glagolov uzbekskogo yazıka* (=Özbek dilinde fiil yapma şekilleri), Taşkent 1930, 8°, 18 s.
- A. K. BOROVKOV, *Uzbekskiy literaturniy yazık* (=Özbek Edebiyat dili) /JaM 2 (1934), s. 73-97/.
- AYUB GULAM, *Özbek tilida aniqlavicilar —Opredeleniya v uzbekskom yazıke* /Izv. Uzb. FAN SSSR 1940 No. 8, s. 3-21/.

- O. USMON va B. A. AVİZOV, *Uzbek tili grammatikasi-I. qism-Fonetika va morfologiya-Tülüksiz urta va urta maktablar üçün derslik* (= Grammatik der usbekischen Sprache; 1. teil -Phonetik und Morphologie- Lehrbuch für mittleren und höheren Schulen = Özbek dilinin Grameri -I. kısım -Fonetik ve Morfoloji-Ortaokullar ve liseler için ders kitabı), Taşkent 1941, 264 s.
- İ. A. KİSSEN i M. M. ORAKULOV, *Grammatika uzbekskogo yazıka, ç. I. Fonetika i morfologiya —Uçebnik dlya russkoy nepolney sredney i sredney şkolı* (=Özbek dili Grameri -kısım I-Fonetik ve Morfoloji- Rus Ortaokulları ve liseleri için ders kitabı), Taşkent 1941, 288 s.
- İ. A. KİSSEN, *Grammatika uzbekskogo yazıka-ç. II. Sintaksis —Uçebnik dlya Russkoy nepolnoy sredney i sredney şkolı UzSSR* (=Özbek Dili Grameri kısım II-Sentaks-Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetindeki Rus Ortaokulları ve liseleri için ders kitabı), Taşkent 1941, 56 s.
- AYYUB GULAM, *Uzbek tilida kelişiklar* /İzv. Uzb. FAN 194, 1, II. seri filoloji 2. fasikül, s. 3-85/.
- ZOKİR MA'RUF, *Uzbek adabiy tilida ot yasovçi suffikslar* (=Substantivbildende Suffixe in der usbek. Schriftsprache=Özbek Yazı dilinde isim yapan son takılar) /İzv. Uzb. FAN 1941, seri II filoloji, 2. fasikül s. 87-124/.
- A. K. BOROVKOV, A. G. GULOMOV, Z. MA'RUF OV, T. ŞERMUHAMEDOV, *Uzbek tili Grammatikasi- I. qism Fonetika va Morfolojiya* (= Özbek dili Grameri -I. kısım-Fonetik ve morfoloji). Taşkent 1943, 236 s.; ikinci baskı 1944, 222 s.
- A. G. GULOMOV, Z. MA'RUF OV, T. ŞERMUHAMEDOV, *Uzbek tili grammatikasi-II. qism -Sintaksis*(= Özbek dili Grameri- II. kısım -Sentaks), Taşkent 1944, 136 s.
- A. K. BOROVKOV, *Uzbekskoe yazıkovedenie* (=Özbek Dil Bilgisi) /25 let sovetskoy nauki v Uzbeksistane, Taşkent 1942, s. 279-291; bibliyografya ile/.
- A. G. GULOMOV, *Uzbek tilida kuplik kategoriyasi* (=Die Kategorie der Mehrzahl im Usbekischen =Özbekçede çoğul kategorisi), Taşkent 1944, 56 s.
- A. G. GULOMOV, *Uzbek tilida suz tartibi* (=Die Wortstellung im Usb. =Özbekçede Söz dizimi) /Şark Yulduzi No. 4-5 (1946)/.
- VİKTOR REŞETOV, *Sovremenniy uzbekskiy yazık (élémenti fonetiki, morfologii i sintaksisa) ç. I* (=Çağdaş Özbek dili Fonetik, morfoloji ve sentaks unsurlar, kısım I), Taşkent 1946, 166 s.
- A. G. GULYAMOV, *Ob udarenii v uzbekskom yazıke* (=Özbek dilinde Vurgu üzerine) [Byull. AN UzSSR 1945, No. 3, s. 19-21; Özbekçesi de: A. G. GULOMOV, *Uzbek tilida urgu*, Taşkent 1947/.
- STEPHAN WURM, *The Uzbek Dialect of Qızıl Quyaş* (=Kızıl Güneş Özbek Ağzı) /BSOAS 12 (1947), s. 86-105/.
- V. V. REŞETOV, *O kategoriyah nastoyaşçego vremeni v uzbekskom yazıke* (=Özbek dilinde hal sıgası kategorileri) /DAN UzSSR 1948, No. 5, s. 31-37/.
- A. N. KONONOV, *Grammatika uzbekskogo yazıka* (=Özbek dili Grameri), Taşkent, 1948, 8°, 282 s.

b) Sözlükler :

- E. D. POLİVANOV, *Kratkiy russko-uzbekskiy slovar'* (= Rusçadan Özbekçeye muhtasar Sözlük), Taşkent 1926.
- A. K. BOROVKOV, *Izmeneniya v oblasti uzbekskoy leksiki i noviy alfavit-na osnove russkoy grafiki* (= Özbek Sözlüğü alanında değişiklikler ve Rus yazısı esasına göre yeni alfabe) /İzv. UzFAN 1940, No. 7, 31 s./
- K. YUDAHİN, *Uzbeksko-russkiy slovar'* (= Özbekçeden Rusçaya Sözlük), Taşkent, 1941.

c) Metinler :

- GULAM ZEFERİ, *El edebiyatından "eşileler" -I-nci bölük* (=Lieder aus der Vilksliteratur 1. teil=Halk Edebiyatından Türküler- 1. kısım), Taşkent 1925.
- A. SAMOYLOVIÇ, *Sovremennye sredneaziatsko-turetskie dokumentı iz taşkenta -Vıpush I-tekst* (=Taşkent'te bulunan çağdaş Orta Asya Türk belgeleri I metinler), Taşkent 1926.

Afganistan'daki Türkler ve orada konuşulan *Özbekçe* hakkında şu eserler bildirilebilir :

- G. JARRİNG, *On the distribution of Turk tribes in Afghanistan*(= Afganistan'daki Türk boylarının yayılışı hakkında) /LUA yeni seri 35 (1939), No. 4, 104 s./.
- G. JARRİNG, *Uzbek Texts from Afgan Turkestan with Glossary* (= Afgan Türkistan'ından Özbekçe metinler, küçük sözlük ile) /LUA 34 (1938), No. 2, 8°, V+246 s.—Tanıtması ve tenkidi: T. KOWALSKİ, *PBO* 2 (1938), s. 99-106; A. v. GABAIN, *OLZ* 1938, s. 754-757/.

—Y E N İ— U Y G U R C A

Tarañçı'ların *Özbekçeye* yakın bulunan diyeleği ve "*Doğu Türkçesi*" denilen Doğu Türkistan dili, Bolşevikler zamanından beri ortak bir yazı-eğebi-dili ile bir araya toplanmaktadır. Bu dil, coğrafya bakımından ve herhalde bir parça da tarih bakımından 8-9 uncu yüzyıllar Uygurları dilinin bir devamı olarak "*Uygurca*" diye adlandırılır. Hemen hemen 200 yıldan beri Türklerin toplu kütlesinden ayrı yaşamakta bulunan kuzey-batı Mogolistan'daki küçük bir Türk boyunun -*Hoton*'luların-ağızı dahi bu yeni *Uygurca* grupundan sayılmaktadır. Bu küçük ağız, daha 1915 te bile ölmek ve kaybolmak üzere idi ve şüphesiz ondan beri tamamiyle sönüp gitmiş olmalıdır. Karşılaştır: B. VLADİMİRTSOV i. A. SAMOYLOVIÇ, *Turetskiy narodets hotoni* (=Hoton adlı Türk boyu) /Zap. Vost. Otd. 23 (1915), s. 265-290].

Tarañçı'lar, ancak geçen yüzyılın ikinci yarısında İli bölgesinden Rus topraklarına göçüp yerleşmiş bulunan bir Türk boyudur. Semireçi'de

hemen hemen 70.000 kadar Tarançı yaşamakta olmalıdır. Bunların ağızları aşağıdaki yayınlar ile tanınıp bilinmektedir :

- N. PANTUSOV, *Voyna musul'man protiv kitaytsev-Vıp. I-II* (= Müslümanların Çinlilere karşı savaşları -kısım I-II), Kazan 1880-1881 /Bunda Tarançı Türküleri vardır/.
- W. RADLOFF, *Proben* (= Örnekler), cilt VI, St. Petersburg 1886.
- N. PANTUSOV, *Tarançinskiya pesni* (= Tarançı Türküleri) /Zap. İRGO otd. Etnogr. 17 (1890), fasikül I ve İOAİE 13 (1896)/.
- N. PANTUSOV, *Materialı k izuçeniyu nareçiya tarançey İliyskago okruga-Vıp I-IX* (= İli bölgesi Tarançı diyeleği araştırmalarına ait malzeme - kısım I-IX), Kazan 1897-1907 [Başlı başına ve Uçenie Zap. Kaz. Univ. ye ek olarak/.
- , *Novie peşni usekskih tarançey* (= Usek Tarançı'larından yeni Türküleri) /İOAİE 22 (1906), s. 303-314/.
- N. PANTUSOV, *Obraztsı tarançinskoy narodnoy literaturı* (= Tarançı Halk Edebiyatından örnekler) /İOAİE 27 (1909), fasikül II-III, 165 s., Metinler Arap yazısı ile, 120 sahife Rusca çevimrme/.

Doğu Türkçesi adı ile bir araya toplanmasına alışılmış olan Doğu Türkistan ağızları; Doğu Türkistan'ın —Çince adı ile “Sin Kiang”ın— memleketteki halkın çoğunluğunu meydana getiren hemen üç milyon kadar halkı tarafından konuşulmaktadır. *Doğu Türkçesi*, sayısı zengin yayınlar ile pek mükemmel surette tanınıp bilinmektedir.

Doğu Türkistan hakkında genel bibliyografya bulmak zor değildir. Gramerler ve Gramer Araştırmaları :

- ROB. SHAW, *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand), part I, Grammar, part II Vocabulary* (= Doğu Türkistan- Kaşgar ve Yarkent-da konuşulan Türk Dili üzerine bir Etüt, kısım I -Gramer, kısım II-Sözlük) /JRAS Bengal. 46-47, Kalkûta 1878 ve 1880/.
- , *Pis'ma N. F. KATANOVA iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana* (=N. F. KATANOV'un Siberya'dan ve Doğu Türkistan'dan mektupları) ,St. Petersburg 1893.
- M. HARTMANN, *Çaghataisches -Die Grammatik “Ussi lisan-i turki “des Mehmed Sadıq* (=Çağatayca -Mehmed Sadık'ın “Ussi lisan-i Türki” adlı Grameri). Heidelberg 1902, XIX+83 s.
- İGN. KUNOS, *Adalékok a jarkendi keletázsiái törökség ismertéhez* (=Beitraege zur Kenntnis des Jarkender Türkentums=Yarkent Türklüğü bilgisine dair araştırmalar) /Ksz. 6 (1905), s. 284-351/.
- H. WHITAKER, *Eastern Turki-as spoken in Trukistan* (=Türkistan'da konuşulan Doğu Türkçesi), Chaubattia-Hindistan'da- 1909, 22+22+15 s.
- G. RAQUETTE, *A contribution to the existing knowledge of the Eastern Turki dialect of Yarkand and Kashgar* (=Doğu Türk dilinin Yarkent ve kaşgar diyeleği üzerine araştırma) /JSFOu. 16 (1909), No. 5, 53 s./.

- G. RAQUETTE, *Eastern Turki Grammar, practical and theoretical, with vocabulary* (= Doğu Türkçe Gramer, pratik ve teoretik, kısa sözlük ile) /MSOSW 15-17 (1912-1914)/.
- K. SCHRIEFL, *Bemerkungen zur Sprache von Kaşgar und Jarkend* (=Kaşgar ve Yarkent dilleri üzerine notlar) /KSz. 14 (1913), s. 178-189; 15 (1914), s. 277-303/.
- W. BANG und J. MARKWART, *Osttürkische Dialektstudien* (=Doğu Türkçe Diyelek Araştırmaları) /Abh. d. kgl. Ges. d. Wiss. Göttingen 1914, yeni seri 13, No. 1; Doğu Türkçesini fazlaca gözden geçirerek Komanca üzerine/.
- W. BANG, *Zur Geschichte der Gutturale im Osttürkischen* (=Doğu Türkçesindeki Guttural'laren tarihi üzerine) /SBAW 1915, 268-277/.
- S. MALOV, *İzuçenie živih turetskih nareçiy Zapadnogo Kitaya* (=Batı Çin'de yaşayan Türk Diyelekleri araştırmaları) /Vostoçn. Zap. 1 (Leningrad 1927), s. 163-172; Sarı Uygur'lar (Bk: asıl eser s. 119) ve Salar'lar üzerine/. Küçük bir "*Salar Vocabulary* (=Salar Sözlüğü)" W. ROCHİLL'in "*Diary of a journey trough Mongolia and Tibet*" adı ile Washington'da 1894 de çıkmış olan eserinin 373-376 sahifelerinde vardır.
- G. JARRİNG, *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre* (=Doğu Türkçe Fonetik bilgisi araştırmaları), Lund 1933.
- G. JARRİNG, *Zurufe an Tiere bei den Osttürken* (=Doğu Türkistan ahalsinin hayvanlara seslenişleri) /WI 1941 (Giese armağanı), s. 46-52/.

S ö z l ü k l e r :

- G. RAQUETTE, *English-Turki dictionary based on the dialects of Kashgar and Yarkand* (=Kaşgar ve Yarkent diyelekleri üzerine dayanan İngilizceden Doğu Türkçesine Sözlük) /LUA 23 (1927), No. 4/.

Sözlükler arasında SHAW'ın gramerine ve A. V. LE COQ'un "*Spriehwörter und Lieder* (=Ata sözleri ve Türküler)" adlı eserine de bakılmalıdır.

M e t i n l e r :

- H. VAMBÉRY, *Çagataische Sprachstudien* (=Çağatayca Dil Araştırmaları), Leipzig 1867 /Bu eserin seçme okuma parçaları bölümünde s. 124-131 de Arap yazısı ile yazılmış Kaşgar ağzından üç yaprak vardır/.
- M. HARTMANN, *China und der İslam-Zwei islamische Kantondrucke* (=Çin ve İslâm-Kanton baskısı iki tane İslâm eseri) /Der İslamische Orient 2-3 (Berlin 1900), s. 41-81; bundan başka 1861 ile 1874 yılları arasında Sin-Kiang'da basılmış Çince'den Türkçeye bir kelime listesi de vardır/.
- N. F. KATANOV, *Mançjursko-kitayskiy li na nareçey tyurkov kitayskago Turkestana* (=Çin Türkistanı Türkleri diline göre Mançu-Çin Li kitabı) /Arh. Ob.; St. Petersburg 1902/.
- M. HARTMANN, *Zentralasiatisches aus Stambul* (=İstanbul'da Orta Asya'ya dair bazı şeyler) /Der İslamische Orient 4 (Berlin 1902), s. 103 ve sonraları/.
- M. HARTMANN, *Ein türkischer Text aus Kaşgar* (=Kaşgar'dan Türkçe bir metin) /KSz. 5-6 (1904-1905)/.

- M. HARTMANN, *Ein Türkischer Text aus Jarkend* (=Yarken'ten Türkçe bir metin) /MSOSW 8 (1905), s. 25-38/.
- ALB. v. LE COQ, *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan, mit einer dort aufgenommenen Wörterliste* (=Turfan dolaylarından Ata Sözlere ve Türküler-Orada toplanmış kelimelerin listesi ile), Leipzig 1911, 100 s; Baesseler Archiv'e ek olarak/Tanıtması ve tenkidi: W. BANG, *BAB* 7 (1911), s. 405-416/.
- G. W. HUNTER, *Examples of the various Turki Dialects, Turki text with English translation* (=Çeşitli Doğu Türkistan diyaleklerinden örnekler-İngilizce çevirmeleri ile Doğu Türkçe metinler), 1918, 8°, 121 s. taş basması ile.
- G. W. HUNTER, *Mohammedan Narratives of the Prophets, covering the Priod from Zacharias to Paul, Turki text with English translation* (= Müslümanlarda Peygamber hikâyeleri - Zekeriya'dan Sen Pol'a kadar olan devreyi anlatarak - Türkçe metin İngilizce çevirme ile). 1916, 8°, 65 s., taş basması ile.
- ALB. v. LE COQ, *Osttürkische Gedichte und Erzählungen* (=Doğu Türkçe Şiirler ve hikâyeler) /KSz. 18 (1925), s. 50-118/.
- ALB. v. LE COQ, *Das Li-Kitabi*.
- G. R. RAHMETİ, *Ein Osttürkisches Wahrsagebuch* (=Doğu Türkçe bir Fal kitabı) /Muséon 42 (1929)/.
- G. RAQUETTE, *Eine Kaschgarische Wakf-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Türkistans* (=Doğu Türkistan'ın Hocalar zamanına ait Kaşgar ağzında bir vakıf belgesi) *LUA* 26 (1930) No. 2/.
- G. RAQUETTE, *Täyi bile Zöhra*
- K. MENGES-N. KATANOV, *Volkskundliche Texte aus Osttürkistan, aus dem Nachlass von N. TH. KATANOV, herausgegeben* (=N. TH. KATANOV'un bıraktığı malzemesinin yayınlanması-Doğu Türkistan Halk Bilgisine dair Metinler) /SBAW, 1933, s. 1177-1293/.
- G. JARRİNG, *Materials to the knowledge of eastern Turki, Tales, poetry, proverbs, riddles, ethnological and historical texts from the southern parts of Eastern Turkestan with translation and notes-I. Texts from Khotan and Yarkand, II. Texts from Kashghar, Tashmaliq and Kucha* (=Doğu Türkçe bilgisine dair malzemeler-Hikâyeler, şiirler, atasözleri, bilmece, etnolojik ve tarihî metinler, Doğu Türkistan'ın güney kısmından derlenmiş, çevirme ve notlar ile-I. kısım Hotan ve Yarkent'ten metinler, II. kısım Kaşgar ve Taşmahk'tan ve Hoça'dan metinler), Lund 1946 ve 1948, 143 ve 182 s.

Burada Çin'de (Nanking'de, Şubat 1934 ten başlayarak ?ye kadar) yayımlanmış bulunan *Tien-Şan* aylık dergisini bildirebiliriz. Bundan kaç sayı elimize geçmiştir.

-Yeni- Uygurca için aşağıdaki yayınlara da baş vurulabilir :

- L. ANSARİ, Z. BAŞIRI, HUDAYKUL i İBRAGİMİ, *Obraztsı narodnoy uygurskoy literaturı* (=Uygur halk edebiyatı Örnekleri), Moskova 1925, 247 s.
- L. ANSARİ i N. HAKİMOV, *(bir okul grameri)*.

N. A. RASKAKOV, *Uzlovie voprosi uygurskoy orfografii* (=Uygur imlâsının düğüm soruları) /Prosveşçenie natsional'nostey 3 (Mayıs-Haziran 1935), s. 27-35; çok önemli bir etüt/.

ABDULAZİZ MAHDUM ÇİNGİZHAN, *Uygur Sarfi. Kahire 1939* /Yeni Uygur dilinde Arap yazısı ile; çok zayıf fakat çok ilgi çekici bir etüt/.

V. M. NASILOV, *Grammatika uygurskogo yazıka* (=Uygur dili Grameri), Moskova, 1940, 152 s./ Tanıtması ve tenkid: S. ÇAĞATAY, *DTCFD* 2 No. 4 (1944), s. 647-653/.

A. BOROVKOV, *Uçebnik uygurskogo yazıka* (=Uygur dili Ders kitabı).

Çin'in Kansu eyaletindeki "Sarı Uygur"lar (*Sarö Yögur*) ile Güney-batı Mogolistan'daki *Salar*'lar, dil bilgisi bakımından son derecede ilgi çekici olan iki Türk Grubu serpintisi meydana getirirler. Bunlar hakkında malzemeyi ROCKHILL'de ve S. MALOV (Bk: asıl eser s. 118)'de ve C. G. E. MANNERHEİM'in "A visit to the Sarö and Shera Yögurs (=Sarö ve Shera Yögur'ları ziyaret) [*JSFOu.* 27 (1911), No. 2]" adlı eserinde buluyoruz.

ALTAY TÜRKLERİNİN DİLLERİ

Altay bölgesindeki aslı Türk olan veya Türkleştirilmiş bulunan küçük kavim serpintileri, Türkolojide öteden beri hemen her zaman lâyük oldukları dikkati üzerlerine çekmişlerdir; bunların ağızları hakkında epeyce zengin malzeme de vardır. Fakat Bolşevik ihtilâlinden beri yaratılmış olan her iki yazı dilini, *Oyrot'çayı*, ve *Hakas'çayı*, Sovyetler Birliği dışında hemen hiç kimse tanıyıp bilmemektedir. Böylece İslâm kültürü etkisi dışında kalmış olan bu ağızlarda son elli yıl içinde görülen ses değişimleri ve hele bir takım gramer incelikleri henüz araştırılmamış bulunmaktadır.

Genel malzeme hele :

W. RADLOFF, *Proben* (Örnekler), cilt I.

, *Pis'ma N. F. KATANOVA iz Sibiri i Vostoçn. Turkestana* (=N. F. KATANOV'un Siberya ve Doğu Türkistan'dan mektupları), SPb. 1893.

L. P. POTAPOV, *Oçerk istorii Oyrotii- Altaytsı v period russkoy kolonizatsi* (=Oyrot'lar ülkesi tarihi taslağı-Rus Göçmen yerleşmetirmeleri devrinde Altay'lılar), Novosibirsk 1933, 8°, 203 s.

da bulunur.

Oyrotça, *Altay*'lıların, *Teleut*'lerin ağızlarını -ki her iki ağız da *Kırgızca*ya çok yakındır- ve *Kumandin*'lerin- *Özbekçeye* ve *Yeni Uygurcaya*

daha yakın olması gereken- ağızlarını bir araya toplamaktadır. Eskiden -yani 1758 e kadar Altay'lar, Türk halkı ile *Batı Mogolistan* (Oyrot) hanlığına bağlı idi. Oyrot adı, 1926 dan sonra *Altay*, *Teleut* ve *Kumandin* boylarının toplu adı olarak konulmuştur. 1929 dan 1937 ye kadar *Oyrot'*lar, dillerinde Lâtin yazısını kullanmışlardı; ondan önce ve o zamandan beri de Rus yazısı ile yazmışlardı. *Oyrot'*lar (1939 istatistikine göre 47.717 kişi), Rusya Federatif Sosyalist Sovyet Cumhuriyetine bağlı Altay bölgesinde (294.000 kilometre kare alan, 2,5 milyon nüfus, merkez: Barnaul) ve hele bu bölgeye bağlı bulunan *Oyrotistan* Muhtar bölgesinde (93. 100 kilometre kare alan, 161. 431 nüfus, merkez: *Oyrot-Tura=Ulala*) Katun, Cuya ve Biya ırmakları çevresinde yaşamaktadırlar. Görülüyor ki *Oyrot'*ların kendileri bile Oyrotistan'da halkın ancak dörtte birini meydana getirdikleri için Rus göçmenler arasında uzun zaman kendilerini koruyamayacakları şüphe götürmez bir gerçektir. Böylece bunların dilleri hakkında mümkün olduğu kadar çok malzeme toplamaya da çok önem vermeliyiz.

*Oyrot'*lar hakkında dil malzemesi şunlardır :

- W. RADLOFF, *Die Sprachen der türkischen Staemme Süd-Sibiriens und der Dsungarischen Steppe-Abt. 1: Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme Süd-Sibiriens-T. 1* (=Güney-Siberya'da ve Çungarya Bozkırlarında oturan Türk kavimlerinin dilleri- Bölüm: I Güney-Siberya Türk Kavimleri Halk edebiyatından Örnekler -kısım 1), St. Petersburg 1866 /Bunlardaki bazı fonetik yetersizlikleri W. BANG, *Altaysche Streiflichter* (=Altaycaya dair aydınlatmalar), Löwen 1910, büyük 8°, 16 s. adlı eserinde şiddetle tenkidetmiştir.
- , *Grammatika Altayskogo yazıka-sostavlennaya çlenami altayskoy missii* (=Altay Misyonu üyelerince düzenlenmiş Altay dili Grameri), Kazan 1869, 289 s.
- V. İ. VERBSTSKİY, *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka* (=Türk dilinin Altay ve Aladağ ağızları Sözlüğü), Kazan 1884, IV+494 s.
- W. BANG, *Turkologische Epikrisen* (=Türkoloji Hükümleri), Heidelberg 1910, 31 s.
- S. KUMANDİN, *Altaysko-russkiy slovar'* (=Altaycadan Rusçaya Sözlük), Ulala 1923.
- P. P. TIDIKOV, *Russko-altayskiy slovar'* (=Rusçadan Altaycaya Sözlük), Moskova 1926, 100 s.
- P. P. TIDIKOV, *Altaysko-Russkiy slovar'* (=Altaycadan Rusçaya Sözlük), Ulala 1926.
- GABDUL-RASCHİD RAHMATULİN, *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altayschen* (=Altaycada yardımcı fiiller ve fiilden türemiş zarflar) /UJ 8 (1928); Doktora tezi; IV+63 s./.
- T. M. TOŞÇAKOVA, *Grammatika oyrotskogo yazıka-posobie dlya propodavateley rodnogo yazıka, uçiteley naçal'nih škol, perevodçikov i izuçayuşçih oyrotskiy yazık*(=Oyrot Dili Grameri -Ana dili Öğretmenleri, ilk okul öğretmenleri, dilmaçlar ve Oyrot dilini öğrenenler için kılavuz), Novosibirsk 1938.

- T. M. TOŞÇAKOVA, *Orfografiya oyrotskogo literaturnogo yazıka* (=Oyrot yazı dilinin imlâsı), Oyrot-Tura 1938.
- N. P. DIRANKOVA, *Grammatika Oyrotskogo yazıka* (=Oyrot dili Grameri), Moskova 1940, 302 s.
- N. A. BASKAKOV, i G. M. TOŞÇAKOVA, *Oyrotsko-russkiy slovar'* (=Oyrotçadan Rusçaya Sözlük), Moskova 1947.

Altay dağlarında ve devamı dağlarda *Oyrot*'lar ile kuzey-doğudan sınır komşusu olan Türk soyundan avcılarının ve ren geyiği yetiştiricilerinin ağızları, bugün *Hakas'ça* adı ile bir araya toplanmaktadır. *Şor'ların-Abakan Tatar'larının-, Sagay'ların, Kaçinz'lerin, Koybal'ların, Karagas'ların* (kendilerine verdikleri ad: *Tuva*, Sayan dağlarının kuzeydeki devamı üzerinde otururlar, 1926 istatistikine göre 415 kişi), *Soyon'ların-Soyot'lar, Uryanhay'lar-, Tuba'lar'ların -Tuwin'lerin-*de ağızları bu nun içindedir. Bunlar hakkında bazı genel bilgiler KATANOV'un yukarıda adı geçen mektuplarından başka şu eserlerde bulunur:

- N. N. KOZ'MİN, *Hakası* (=Hakas'lar), İrkutsk 1925, 16°, X+135 s.
- L. P. POTAPOV, *Oçerki po istorii Şorii* (=Şor ülkesi tarihi taslağı), Leningrad (Ak.), 1936, 260 s.

1939 nüfus sayımına göre Sovyetler Birliğinde 52. 602 Hakas var idi. Buna Tannu-Tuva muhtar bölgesinde (165. 000 kilometre kare alan, 72.000 nüfus, merkez; *Kızıl-Hoto*) oturan Tuwin'ler-Soyon'lar- dahi katılmıdır. *Buryat-Mogol* Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Tunkin Aymak'te bazı mogollaşmış *Tuwin'ler* (kendilerine verdikleri ad: *Tuba*) yaşarlar ki genel olarak bunlara Soyot'lar adı verilir; bunlar (1926 ?) 229 kişi idiler. Krasnoyarsk bölgesinin bir parçası olan Hakasistan muhtar bölgesinde (49. 900 kilometre kare alan, merkez: Abakan), 270. 655 nüfus vardır ki *Hakas'lar* bütün nüfusun ancak beşte birini meydana getirirler.

Hakas'lar adı ancak Bolşevik ihtilâlinde sonra bu Türk boylarının toplu adı olarak ortaya çıkarılmıştır. İsa'nın doğumundan önce Yukarı Yenisi —Arkeoloji bakımından son derecede ilgi çekici olan Minussinsk bölgesi birlikte— de bu dolaylarda oturan eski Kırgız'ların adı Çinlilerce *Hakas* şeklinde bize kalmış ve şimdi de bu memleketin bugünkü halkına verilmiştir. Fakat bu adın Tarih bakımından bu halk ile bir ilgisi yoktur; ama çok pratik bir addır.

Tanıdığım dil malzemesini aşağıda veriyorum :

- M. A. CASTERN, *Versuch einer koibalischen und karagässischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises* (=Koybal ve

Karagas dil bilgisi denemesi-Minussinsk ilçesi Tatar ağızlarından kelimeler listesi ile birlikte) SPb. 1857, 210 s.

W. RADLOFF, *Proben* (=Örnekler), cilt I ve II, SPb. 1868.

N. KATANOV, *Die aus dem Russischen entlehnten Fremdwörter des Sagai-Dialectes* (=Sagay diyeleğindeki Rusçadan geçmiş yabancı kelimeler) /Mél. As. 9 (1880-1888), s. 277-312/.

N. KATANOV, *Castern's Koibalisch-deutsches Wörterverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialektes, neu transcribirt* (=CASTERN'in Koybalca-Almanca kelime listesi ve Koybal diyeleği dil örnekleri, yeniden çevirmyazıya çevrilmiş olarak) /Mél. As. 9 (1888), s. 97-205/.

N. KATANOV, *Opu izsledovaniya uryanhayskago yazıka, s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskago kornya* (=Uryanha dilini inceleme denemesi-Uyranha dilinin Türk kökünden gelen başka kavimlerle belli başlı hısımlık münasebetleri üzerine). Kazan 1903 /Tanıtma ve tenkidi: PL. MELIORANSKIY, Zap.Vost. Otd. 15 (1903),s. 0150-0160; M. HARTMANN, OLZ 1905, No. 1, s. 18-23/.

N. KATANVO, *RADLOFF'un Proben* (=Örnekler) cilt IX. da: *Nareçiya uyryanhaytsev -soyotov-, abakanskih tatar i karagasov* (=Uryanha-soyot-, Abakan tatarları ve karagas ağızları), SPb. 1907.

F. FIELSTRUP i S. MALOV, *K izuçeniya turetskih abakanskih nareçey* (=Abakan Türk Ağızlarının Araştırılmaları hakkında) /ZKV 3 (1928), s. 289-304/.

L. P. POTAPOV, und K. MENGES, *Materialien zur Volkskunde der Türkvölker des Altaj* (=Altay Türk kavimlerinin halk bilgisi üzerine malzemeler) /MSOSO 37 (1934), s. 53-104/.

N. P. DIRENKOVA, *Grammatika şorskogo yazıka* (=Şor dili Grameri), Moskova 1941.

Y A K U T Ç A

Yakutça hemen hemen 250. 000 kişi tarafından konuşulur ki bunların yerleşme bölgesi Yakut Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları ile ve Krasnoyarak bölgesi içindeki Taymır millî ilçesi ile çevrilebilir. Ama burada şuna da dikkat edilmelidir ki Rus Göçmen Sömürgelerinin yanı sıra Yakut Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bir sürü Tunguz boylarını /Karşılaştır: asıl eser s. 15 ve 36 /ve Taymır millî ilçesi ise Yenisei'nin denize döküldüğü yerlerde *Samoyed'leri-Nenz'leri-* de içine alır.

Yakut'ların başlıca yerleşme bölgesi olan Vilyuy ve Lena vâdilerinden Buz denizine kadar giden yerlerden 1920-1921 yıllarında Yakut Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bu Cumhuriyet 3. 030. 900 kilometre kare büyüklüğünde bir yer kaplar. Demek ki yer ölçüsü bakımından Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki kısmının yarısı kadardır, ama (1939 istatistikine göre -ancak 400.544 nüfusu vardır.

Bu koca memleket, idare bakımından 6 şehir ile 37 alt- bölgeye ve 9 iş sömürgesine ve 434 köy sovyetine bölünmüştür. Daha 1903 yılında bir isyan hareketi ile bir Yakut Cumhuriyeti kurulduğunu ve bunun da ancak bir kaç gün kalabildiğini bizim memleketlerde ancak pek az kimseler bilirler idi.

Yakut'lardan sayılan veya hiç olmazsa onlara çok yakın olan *Dolgan'lar* (1926 istatistikine göre 655 kişi), Yenisei'nin denize döküldüğü bölgede kendilerine komşu oturan *Samoyed'ler-Nenz'ler* ile birlikte 1930 dan sonra)(?) sınırlı bir mahalli muhtarlık elde etmişler idi. Milli Taymır İlçesi, merkezi Dudinka olmak üzere 742.600 kilometre karelik bir yer- İspanya ve Portekiz'den daha büyük- kaplamaktadır ki 6 alt- bölge ile 1 iş sömürgesi ve 51 köy sovyetine bölünmüştür.

Yerleşme alanının büyüklüğü ile nüfus sayısı arasındaki nisbet, memleketin kısırlığını yeter açıklıkta gösterir. Yakut'lar bu memlekette deniz ve kara avları ile ren geyiği yetiştirmek ile yaşamaktadırlar.

Yakut'ların nereden geldikleri hakkında henüz kesin bir şey söylenemez. Yalnız şimdi oturdukları yerlere yerleşmeden önce veya oralara sürülüp sıkıştırılmadan önce uzun zamanlar Baykal gölü dolaylarında ("*bayagal*=deniz") yaşamış buldukları kesin olarak söylenebilir. BANG, onları türkleştirilmiş bir yabancı kavim olarak görmek düşüncesindedir ve Türkleştirme hareketini çeşitli iki dalga halinde tahmin etmektedir /Karşılaştır: *UJ* 10 (1930), s. 16-26/. Bununla beraber bu, aydınlatılması çok güç bir sorudur ve daha henüz çok derin araştırmaları gerekli kılmaktadır.

Yakut'lar ülkesi ve Yakutlar hakkındaki genel bibliyografya hemen yalnız Rus dilinde vardır. Daha geniş bilgi bulabileceğimiz bazı eserleri burada bildiriyoruz :

, *Uwarowskiys Jakutische Memoiren* = UWAROWSKİY'in Yakut'lara dair hâtıraları) /Ermanns Arch. 13 (1854), s. 540-573/.

F. MÜLLER, *Unter Tungusen und Jakuten*(=Yakutlar ve Tunguzlar arasında). Leipzig 1882.

V. L. SEROŞEVSKİY, *Yakuti* (=Yakutlar), St. Petersburg 1896.

P. P. HOROŞİH, *Yakuti* — *Opu ukazatelya istoriko-etnologičeskoj literaturı o yakutskoy, narodnosti-Pod redaktsiey i s predisloviem E. K. PEKARSKogo* (=Yakut'lar -Yakut ulusuna ait tarihî ve etnolojik yazıları derleme denemesi -E. K. PEKARSKİY'in nazareti ve idaresi altında). İrkutsk 1924, 8°, 24 s. /Tanıtması ve tenkidi: T. KOWALSKİ, *KCsA*. 2 (1926-1932), s. 194/.

- E. PEKARSKİY, *Predaniya o tom, otkuda proizoşli Yakuti* (=Yakut'ların nereden geldiklerine dair bir rivayet). İrkutsk 1925 /JSt. 3-4, 10 s./.
- P. HOROŞIĞ, *İssledovatelı Yakutii-S predisl. İ. MAYNOVa* (=Yakut ülkesi araştırmaları- 1. MAYNOV'un önsözü ile). İrkutsk 1925, 20 s.
- N. N. GRİBANOVSKIY, *Bibliografiya Yakutskogo Kraya* (=Yakut ülkesi Bibliyografyası). Leningrad (Ak), I: 1932, 8°, 160 s.; II: 1934, büyük 8°, 232 s.
- W. JOCHELSON, *The Yakut* (=Yakut'lar) /Anthropol. Papers of the American Museum of Natural History, cilt 33, kısım II, NewYork City 1933/.
- G. KOLESOV, i S. POTAPOV, *Sovetskaya Yakutiya* (=Sovyet Yakutistanı), Moskova 1938, 339 s.
- S. A. TOKAREV, *Oçerki istorii yakutskogo naroda* (=Yakut ulusunun tarihi taslağı), Moskova 1940, 248 s.

Yakutça, 1917 ihtilâline kadar Rus yazısı ile ve birkaç ekleme işaret ile çevrilmiş ve yazılmış idi. Hemen daha 1920 den sonra Yakutlarda *Yakutça* için Lâtin yazısını kabul etmek gayreti ortaya çıkmış idi. Bu değişmenin ayrıntıları batı memleketlerinde bilinmiyor gibi görünüyor. 1924-1926 yıllarından bir sıra yayın gördüm ki bunlarda Société Internationale de Phonetique'in fonetik yazısına dayanarak meydana getirilmiş bir Lâtin yazısı kullanıyorlardı. Hele bunlar sesli'lerin ve sessizlerin -çifte sessiz'lerin- uzunluklarını göstermek üzere iki nokta kullanmak suretiyle göze çarpan ve alışılmamış bulunan bir şekil meydana getiriyorlardı: *ik: i—ıs sı:s msl* "iki üç yüz yıl" gibi.

1927 den sonra "yeni lâtinleştirilmiş alfabe" adıyla çok pratik olan Lâtin yazısı kabul edildi. Hemen 1938-1940 dan beri de bunun yerine yine Rus yazısı geçirildi.

Yakut dil özelliklerini Eski Türkçe Anıtlar yazısındaki iki yazıtta ispat etmek gibi hiç de kanaat verici olmıyan denemeleri bir yana bırakırsak /G. KSENOFONTOV, *Rassifrovka dvouh pamyatnikov orhonskoy pis'mennosti iz Zapadnogo Pribaykal'ya M. Rezenenom* (=Batı Baykal bölgesinde Orhon yazılı iki anıtın M. RÄSÄNEN tarafından çözümü hakkında); *JAM* 1 (1933), s. 170-173 /; *Yakutçada* bilinen en eski dil malzemesi, NİK. WİTSEN tarafından 17 nci yüzyıl sonunda bildirilmiş olup günümüze kadar gelen Pater Nostrum hıristiyan duasının *Yakutça* çevirmesidir. Yakutların dili o zamandan beri önemli bir değişikliğe uğramamış gibi görünüyor. *Yakutça* bir kelime listesi, o zamandan sonra MART. SAUER'in "*Voyages dans le Nord de la Russie Asiatique* (=Asya Rusyasının kuzeyinde bir Gezi), Paris 1802" adlı eserinde bulunmaktadır. Bunlardan sonra şu eserler gelmektedir :

DMİTRİİ DAWİDOW, *Jakutisches Wortregister* (=Yakutça kelime Listesi) /Ermanns Arch. 3 (1843), s. 312-332; hemen hemen 1200 kelime kadar/.

W. SCHOTT, *Über die Jakutische Sprache* (=Yakut dili üzerinde) [Ermanns Arch. 3 (1843), s. 333-342; bir önce bildirilen esere ek olarak. Ayrıca Karşılaştır: SCHOTT's *Bericht über das Manuskript eines jak. -russ. Wörterbuchs des A. E. FİGURİN* (=A. E. FİGURİN'in Yakutçadan Rusçaya Sözlüğü müsveddeleri üzerine SCHOTT'un raporu), Ermanns Arch. 13 (1854), s. 84-85; A. A. POPOV, *Yakutskie zapisi A. F. MİDDENDORFa* (=A. F. MİDDENDORF'un Yakut notları), Nauçn. Byull. Leningr. gosud. univers. 7 (1946), s. 39-40/.

Bunlardan sonra da bir çok ayrıntılarında her halde bu arada düzeltmeleri ve tamamlamaları gerekli bulunan *Yakutça* üzerindeki en önemli şu eser gelmektedir :

OTTO BÖHTLİNGK, *Über die Sprache der Jakuten* (=Yakut'ların dili hakkında), SPb. 1851.

Yakut grameri üzerine daha sonraki çalışmalar da şunlardır :

OTTO BÖHTLİNGK, *O yazıke yakutov-Opu izsledovaniya yazıka v svyazi s sovremennim sostoyaniem vseobşçago yazıkoznaniya* (=Yakut'ların dili üzerine -Genel Dil bilgisinin çağdaş durumu bakımından Yakut dilini araştırma denemesi) /Uçen. Zap. Ak. Nauk 1 (1853), s. 377-446/.

OTTO BÖHTLİNGK, *Zur jakutischen Grammatik* (=Yakut Grameri üzerine) /Mél. As. 3 (1859), s. 643-652/.

D. HİTROV, *Kratkaya grammatika yakutskago yazıka* (=Muhtasar Yakut dili Grameri), Moskova 1858.

S. YASTREMSKİY, *Grammatika Yakutikago Yazıka* (=Yakut dili Grameri), İrkutsk 1900, VII+307 s./ Tanıtması ve tenkidi: VS. MİLLER, *Etnogr. Obozr.* 49 (1901), s. 168 ve sonraları/.

N. N. POPPE, *Uçebnaya grammatika yakutskogo yazıka* (=Yakut dili okul Grameri) Moskova 1925.

L. N. HİRİTONOV, *Sovremenniy yakutskiy yazık. Ç. I. Fonetika i morfologiya* (=Çağdaş Yakut dili, kısım I- Fonetik ve Morfoloji), Yakutsk 1947, 8°, 313 s.

Fonetik ve Morfoloji üzerine özel ve ayrı ayrı çalışmalar :

W. RADLOFF, *Die Jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen* (=Türk dillerine münasebeti bakımından Yakut dili) /Zap. Ak. Nauk. 7 (1908), No.7/.

J. NÉMETH, *Die langen Vokale im Jakutischen* (=Yakutçadaki uzun sesliler) /KSz. 15 (1914-1915), s. 150 vesonrası/.

İ. NÉMETH, *Az ösjakut hangtan alapjai* (=Grunzüge einer urjakutischen Lautlehre =En eski Yakutça Ses bilgisi esasları) /NyK. 43, 276-326/.

E. UBRYATOVA, *Parnie slova v yakutskom yazıke* (=Yakut dilinde çift kelimeler) /YaM. 11 (1948), s. 297-327/.

E. UBRYATOVA, *O nekotorih osobennostyah osnovi slova v yakutskom yazıke* (=Yakut dilinde kelime köklerinin bir takım özellikleri üzerine) /İAN 7 (1948), s. 551-557/.

- S. YASTREMSKİY, *Padejnie suffiksi v yakutskom yazıke* (=Yakut dilinde hal ekleri). İrkutsk 1898.
- KARL SCHRIEFL, *Der Lokativ im Jakutischen* (=Yakutçada Lokatif) /KSz. 10 (1909) s. 211-214/.
- KARL SCHRIEFL, *Der "Genetiv" im Jakutischen und Verwandtes* (=Yakutçada Genetif ve yakınları) /KSz. 13 (1912-1913), s. 48-84, 278-319-SCHRIEFL'in çalışmaları oldukça acemi işidir/.
- L. N. HİRİTONOV, *Neizmenyaemie slova yakutskom yazıke* (=Yakut dilinde değişmiyen kelimeler), Yakutsk 1943.
- A. E. KULAKOVSKİY, *Stat'i i materialı po yakutskomu yazıku* (=Yakut dili üzerine yazılar ve malzemeler), Yakutsk 1946, 152 s.

S ö z l ü k l e r :

İlmî ve pratik amaçlar için BÖHTLİNGK'in Gramerindeki küçük sözlük hemen hemen yetmez. *Yakutça* üzerindeki çalışmalar, bugün yalnız PEKARSKİY (doğumu: Minsk 26.X.1858, ölümü: 21.VI. 1934)-nin sözlüğüne dayanarak yapılabilmektedir. Bu, 50 yıllık bir çalışmadır-kendisi Yakutistan'a geldiği zaman daha 24 yaşında idi- ki elde edilebilecek bütün dil malzemesini bir araya toplamıştır :

EDVARD PEKASKİY, *Slovar' yakutskago yazıka* (=Yakut Dili Sözlüğü), 3 cilt, 1929 s., 1899-1930 /Türkçe bir çevirmesi Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış ve birinci cildi yayımlanmıştır. EDOUARD PEKARSKİY, *Yakut Dili Sözlüğü, birinci cilt*, İstanbul 1945, 14+658 s. -Ne yazık ki Yakutça kelimelerin çevriyazısı, gözü çok karıştıran bir şekilde yapılmıştır; öyle ki bundan sonraki 2 cilt için bir az daha iyi bir çevriyazı sistemi kullanılması arzu edilebilir/.

Metinler ve edebî eserler bizce hemen hemen hiç bilinmemektedir. BÖHTLİNGK'in Gramerinde uzunca metinler vardır. Daha kısa dil örnekleri bazı halk edebiyatı bilgisi araştırmalarında bulunur. Fakat hepsinden önce aşağıdaki metin yayınlarını bildiriyoruz :

- E. K. PEKARSKİY, *Obraztsı narodnoy literaturı yakutov —I-III* (=Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri I-III), SPb. 1907-1918.
- İ. A. HUDYAKOV, *Obraztsı narodnoy literaturı yakutov* (=Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri), Petrograd 1918, 8°, 67 s. [Ata Sözlüğü, Türküler, Bilmeceler veb/.
- , *Yakutskiy Fol'klor-Teksti i perevodı A. A. POPOVa -Literatur-naya obrabotka E. M. TAGER —Obşçaya redaktsiya M. A. SERGEEVa* (=Yakut Folkloru -Metinler ve A. A. POPOV'un çevirmeleri- E. M. TAGER'in edebî işlemeşi -M. A. SERGEEV'in nazareti altında), Leningrad 1936, 8°, 322 s.
- F. G. KORNİLOV, S. K. QARNYILAP, *Nuotalarınan surullubut saqa ırıaların qomura* (=Sammlung jakutischer Lieder, mit den Noten aufgezeichnet =Yakut Türküleri Toplamaları; notlar eklemesi ile), Moskova 1936, 8°, 121, S.

Yakutça şiirlerin toplamaları, Rusça çevirmeleri ile 1940 da Moskova'da yayımlanmıştır /*Poeti Yakutii-Sbornik stihov* (=Yakut şiirleri-Toplamalar)/ Böylece Yakut edebiyatı üzerine Sovyetler Birliği'ndeki öteki Türk kavimleri edebiyatı üzerine olandar daha az bilginimiz vardır. Daha yeni zamanlarda- 1942 ile 1947 arasında çıkmış bazı romanlar ve dramlar, *İAN* 7 (1948), s. 567 de bildirilmiştir.

Dolgan'ca için yalnız biricik eseri gösterebiliriz :

A. A. POPOV, *Dolganskiy fol'klor- Vestupitel'naya stat'ya, teksti i perevod.*(=Dolgan Folkloru- Giriş, metinler ve çevirmeleri), Moskova 1937, 256 s.

Ç U V A Ş Ç A

Bütün öteki Türk dil ve diyeleklerine bugün en uzak duran Türk dili, *Çuvaşca*'dır. Bütün Türkolog'ların bu dil ile uzun zamandan beri derin derin uğraşmış bulunmalarına yalnız bu gerçeğin yeteceği düşünülmesi idi. Fakat onlar bu alanı Fin-Ugor ve Mogol dilleri bilginlerine bırakmışlar ve bunlar da -bu hususta hiç bir şüphe bırakmıyacak surette- bu işlerle pek mükemmel şekilde çalışmışlardır. Bunların sonuçlarını değerlendirme ise herhalde Fin-Ugor ve Mogol etütlerinden daha çok tabiatıyla Türkoloji'ye ait görüşleri ortaya çıkarmıştır.

Kavim özelliklerine ve ağızlarına göre Yukarı ve Aşağı *Çuvaş*'lar diye bölünen *Çuvaş*'lar, Kazan yakınında Volga dirseğindeki kapalı yerleşme bölgesinde, Volga ile Ural arasındaki Tatar'lar ve Başkurt'lar yanında serpilmiş köylerde ve Altay'lara kadar Batı Siberya'daki bazı sömürgeci köylerinde yaşarlar. 1939 istatistikinde bunların toplu sayıları 1.367.930 idi; bundan 800.000 den çoğu Muhtar *Çuvaş* Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (17.900 kilometre kare alan, 1939 istatistikine göre 1.077.614 nüfus) nde yaşarlar. 21. IV. 1925 den beri meydana getirilmiş olan bu Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti-başkenti : *Çeboksarı* (=çuv aşçası: *Şupasker*) -1920 de muhtar bölge olarak ortaya çıkarılmış idi.

Sovyet devrinden beri ancak yazı dilinin yaratılması ile özel dil edebiyatları başlayan bir sıra Türk dillerinin aksine olarak *Çuvaş*'lar, 50 yıl önceden beri dillerinin edebî surette tesbitine başlamışlar idi. Böylece millî edebiyatlarının başlangıcı 19 uncu yüzyılın 80 inci yıllarına kadar geri gitmektedir. Hattâ bu dilin araştırılması Türkologlarca ihmal edilmiş olduğu gibi *Çuvaş*'ların edebiyatı ve kültür hayatı alanında da hemen hiç bir şey bilinmiyordu. SCHILLER'in *Räuber*'i ve *Kabale*

und Liebe'si ile MOLIER'in *George Dandin*'i ve *Tartuffe*'ü daha 1919 da Çuvaş dilinde -Ruscadan çevrilmiş eserlerin ve orijinal Çuvaşça eserlerin yanı sıra -temsil edilmiş bulunduğunu Çuvaşlardan öğrendiğim zaman hiç de az şaşırmadım.

Dil bakımından da Etnolojik bakımdan da Çuvaş'lar hiç de az ilgi çekici değildir. Bunların hıristiyanlaştırılmalarına ancak 17 inci yüzyılda başlanmıştır. Bugün, daha ataları hıristiyan olmıyan Çuvaş'lar da vardır. Böylece Rus-Ortodoks hıristiyanlığı içinde ve yanında bir sürü put-perest inanç malzemesi kalmıştır ki bunlar bir kere etnolojik bakımdan değerlendirildikten sonra bütün Türk halk bilgisi için pek çok önemli malzeme meydana çıkmış olacaktır. AŞMARİN'in sözlüğü ile (Bu esere bakınız) elimize tasavvur edilemeyecek kadar zengin halk bilgisi malzemesi geçmiştir. Fakat bunlar da ancak Çuvaş dilini bilenlerce kullanılmaktadır.

—Daha büyük kısımları Tatar'lar ve Başkurt'lar içinde dağılıp kaybolmuş bulunan— *Volga Bolgarları*'nın bakiyesi olarak Çuvaş'lar hakkındaki kültür tarihi araştırmaları dahi, Eurasia bozkırları kavimleri ve Karadeniz-Hazer ve Aral çevrelerindeki bozkır alanlarının eski tarihî münasebetleri alanında son yıllarda bizde ve yabancı memleketlerde her zaman tekrar tekrar tartışılan sorular ile birlikte her halde bir çok önem kazanmış olacaktır. Bu alanda *Çuvaşçanın* kesin olarak bilinmesi ne kadar önemli olduğunu -*JA*. 1946-1947, s. 23 ve *İslâm* 29 (1949), s. 102 deki gibi- *Çuvaşçaya* ancak 15 inci yüzyıldan sonra girmiş olan- *a > u* ses değişmesini, 5-9 uncu yüzyıllardan bugüne kadar kalmış bulunan kelimelerin açıklanmasına götürecektir yanlış ve eksik görüşler gösterir. Başka ses değişmeleri ile de durum aynıdır ve burada da tekrar en büyük bir dikkat ile ihtiraz edilmesini tavsiye etmek isterim. Daha bir örnek: *İslâm* 29, s. 102 de Hazerce *sarışın* "beyaz (şehir) + şın" kelimesini *Çuvaşça* *zyn* "insan; adam" kelimesi ile bağlamak teklifi yapılmıştır. Bu, *Çuvaşça* kelimenin 10 uncu yüzyılda ve şüphesiz her halde 11 inci yüzyılda *ğan* (bu, her halde Farsça *ğân*'dan gelmedir) şeklinde değişmiş olmasından dolayı imkânsızdır.

Volga Bolgarları ile Çuvaşlar arasındaki dil ortaklığı, bir Tartar bilgini olan HÜSEYİN FEYZ HANOV (ölümü 1866) tarafından ilk defa anlaşılmış ve BOLGAR mezar taşları yardımı ile 13 üncü yüzyıl sonunda ve 14 üncü yüzyıl başlangıcından kalmış bulunan- Arap yazılı- eski Çuvaş yazıtlarında itiraz edilemeyecek surette ispat edilmiştir.

Çuvaş'lar hakkında genel ve Halk bilgisi kuruluşları için aşağıdaki eserlere baş vurulmalıdır. Bunlardan bir kısmında daha geniş bibliyografya belgeleri de vardır :

- V. SBOEV, *Zametki o çuvaşah* (=Çuvaşlar üzerine notlar) /İlk defa: Kazansk. Gub. Védom'da 1848-1850 de; sonraki baskı: Kazan 1851 de; 1856 da *İzsledovaniya ob inorodtsah Kazakskoy gub.* (=Kazan Eyaleti yabancıları üzerine araştırmalar) adıyla; ve Moskova'da 1865 de "*Çuvaşi v bitovom, istoričeskom i religioznom otnoşeniyah* (=Çuvaşlar -etnografya, tarih ve din bakımlarından" adı ile/.
- V. İ. MİHAYLOV, *Obryadı i obiçai çuvaş* (=Çuvaş Göreneklere ve Gelenekleri) /ZRGÖ 17, 2 (Petersburg 1891)].
- N. İ. AŞMARİN, *Bolgarı i çuvaşi* (=Bolgarlar ve Çuvaşlar) /İOAİE 18 (Kazan 1902), s. 1-132/.
- ANT. İVANOVA, *Ukazatel'knig, broşyur, jurnal'nih i gazetnih statey i zametok na ruskom yazıke o çuvaşah 1756-1906* (=1756-1906 da Çuvaşlar üzerine Rusca yazılmış kitap, broşür, dergi ve gazetelerdeki yazılar ve notlar) /İOAİE 23 (Kazan 1907), s. 1-63/.
- GY. MÉSAROS, *A csuvas ösvallás emlékei* (=Denkmæler des tschuwascischen Heidentums= Çuvaş Putperestliğinin anıtları), macarca olarak, Budapest 1909.
- N. V. NİKOL'SKİY, *kratkiy konspekt po etnografii çuvaş* (=Çuvaş etnografyası üzerine kısa sorular), kazan 1911.
- ZAKİR KADİRİ, *Çuvaşların Etnografyası* [Türkçe olarak, *Türk Yurdu* 1 (1340=1924), s. 531-542].
- N. V. NİKOL'SKİY, *Çuvaşi* (=Çuvaş'lar) /Materialı po izučeniyu Tatarstana, Kazan 1925, s. 167-177/.
- N. N. POPPE, *Çuvaşi i ih sosedi* (=Çuvaş'lar ve komşuları).
- D. DANİLOV, İ. KUZNETSOV, i dr., *Sovetskaya Çuvaşiya-Natsional'no-kul'turnoe stroitel'stvo* (=Sosvyet Çuvaş Ülkesi -Millî ve kültürel kalkınma), Moskova 1933.

Rusya'da Çuvaşça ile uğraşma, din misyonları ile birlikte daha çok eskiden başlamıştır. Moskova'da daha 1769 da 68 sahifelik Baş Metropolit VENİYAMİN tarafından "*Soçineniya, prinadlejaşçiya k grammatika çuvaşskago yazıka* (=Çuvaş dili gramerine esaslar)" adında bir eser çıkarılmıştır; bunun yeni bir baskısı 1775 de St. Petersburg'da yapılmıştır. Bu eser, Çuvaşçayı batı memleketlerinde tanıtmış bulunan şu ilk esere temel hizmetini görmüştür: LEVESQUE, *Grammaire abrégée de la langue des Tchouvaches* (=Çuvaş dilinin kısa Grameri) [JA. 6 (1825), s. 213-224, 26]7-276. Bu esere dayanarak M. KLAPROTHE, "*Comparaison de la langue Tchouvaches avec les Idiomes turks* (=Çuvaş dilinin Türk idyomları ile karşılaştırılması)" [JA. 1828, s. 237-246] adlı eserini yazmıştır ki bunda Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu doğru sonucuna varmıştır. W. SCHOTT dahi 1843 de Berlin'de "*De lingua Tschuwascorum* (=Çuvaş Dili) adlı doktora tezinde [Fransızca çevirmesi: *La*

langue de Tchouvaches (=Çuvaş Dili), Paris 1876] aynı görüşü savunmuştur. RADLOFF'un Çuvaşçayı Türkleştirilmiş bir Fin-Ugor dili olarak görmüş ve bu yüzden onunla uğraşmayı ihmal etmiş bulunması o kadar dikkate değer. Başkaları ise -hele RAMSTEDT-, *Çuvaşçanın* Altay dil ailesinin *Türkçe* ile *Moğolca* arasında bulunan bağımsız bir üyesi olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bu sorular hakkındaki malzemeyi, Çuvaşça ses bilgisi ve ses tarihi üzerine bunlardan sonra meydana getirilen hemen bütün etütlerde buluyoruz. Karşılaştı: N. POPPE, *O rodstvennih otnoşeniyah çuvaşskogo i tyurko-tartaskih yazıkov* (=Çuvaş ve Türk - Tatar dilleri hısımlık münasebetleri), Çeboksarı 1925. "Çuvaşçanın devamlı metinler ile araştırılması, her kese -hiç olmazsa ben böyle sanıyorum- sözlüklere göre ortaya konulmuş olan bu teorilerde neler bulunduğunu gösterir. Gramerler-özellikleri o kadar büyük olsa da- Çuvaşçanın *Türkçe* ile en sıkı surette bağlı bulunduğunu ve hiç bir suretle en eski *Türkçeden* çok daha geride bulunan bir dil kademesinden türemiş olabileceğini açıkça meydana çıkarmıştır /ZDMG 94 (1940), s. 396-397/".

Çuvaşça ile Rusya'da bunlardan başka V. VISNEVSKİY, —"*Naçertanie pravil çuvaşskago yazıka i slovar'*, *sostavlennie dlya duhovnih uçilişç Kazanskoy éparhii* (=Kazan bölgesi Ruhani okulları için Çuvaş dili kuralları ve sözlüğü), Kazan 1836—, ve aşağıdaki eserleri ile N. ZOLOTNİTSKİY ve N. LEBEDEV, uğraşmışlar idi :

NİK. İ. ZOLOTNİTSKİY, *Zametki dlya oznakomleniya s çuvaşskim nareçiem-Vıpusk I-y. Otdel zvukovoy* (=Çuvaş diyeleğinin tanınması için notlar- fasikül 1-Ses bölümü), Kazan 1817, 64 s.

NİK. İ. ZOLOTNİTSKİY, *Körnevoy çuvaşsko-russkiy slovar' -sraavnenniy s yazıkami i nareçiyami raznih narodov tyurkskago, finskago i drungih plemen* (=Çuvaşçadan Rusçaya Kök Sözlüğü-Türlü Türk ve Fin soyundan çeşitli ulusların ve başka kavimlerin dilleri ve diyelekleri ile karşılaştırarak-), Kazan 1875, 279 s. /Sözlük: s. 1-111; etimolojik "*prilojeniya* (=ek): s. 113-277/.

NİK. İ. ZOLOTNİTSKİY, *Osobennosti çuvaşskago yazıka, zavısyasıçiya ot izmeneniya i vıpuska gortannih soglasnih zvukov* (=Çuvaş dilinin-gırtlak sesleri düşme ve değişmesine bağlı olarak özellikleri) /Uçenn. Zap. Kaz. univ. 1877, No. 2, s. 578-590/.

NİK İ. ZOLOTNİTSKİY i A DOBROLYUBOV, *Oznakomlenie s fonetikoy i formami çuvaşskago yazıka posredstvom razbora i perevoda original'nih çuvaşskih statey*(=Orijinal Çuvaşça yazıların çözümlenmesi ve çevirmeleri yoluyla Çuvaş dili fonetikini ve kelimelerini tanıma), Kazan 1879, 60 s.

N. LEBERDEV, *Posobie k İzuçeniyu çuvaşskago yazıka, po materialam N. İ. ZOLOTNİTSKİGO* (=N. İ. ZOLOTNİTSKİY'in malzemelerine dayanarak Çuvaş dilini Öğrenme kitabı), Kazan 1895, 74 s.

Yüzyıl sonuna doğru AŞMARİN'in grameri çıktı ki bu da sözlüğü gibi Çuvaşça üzerindeki araştırmalar için gerçek bir define idi. Gerçi bazı ayrıntılarda şimdi bir az eskimiş ise de bu dilde daha derinlere sokulmak istiyen bütün çalışmalar için çok gerekli bir eserdir :

- N. İ. AŞMARİN, *Materialı dlya izsledovaniya çuvaşskago yazıka* (=Çuvaş dilini inceleme için malzeme), Kazan 1898, 392 s.
 N. İ. AŞMARİN, *Opıt izsledovaniya çuvaşskago sintaksisa* (=Çuvaş Sentaksını araştırma denemesi), Kazan 1903, 570 s. ve Simbirsk 1923 ?/.

Dile genel giriş için aşağıdaki eserler de bildirilebilir :

- B. MUNKACSI, *Csuvas nyelvészeti jegyzetek* (=Tschuw. sprachwissenschaftliche Bemerkungen =Çuvaş Dilbilgisi notları) [Nyk. 21/].
 T. M. MATVEEV, *Grammatika çuvaşskago yazıka* (=Çuvaş dili Grameri), Simbirsk 1919.
 TİMÜHHA HÉVETÉRE, *Cávaş celhijen krammatike* (=Grammatik der tschuw. Sprache= Çuvaş Dili Grameri).
 S. A. UGANDEEV, *Uçebnik çuvaşskago yazıka dla ruskih* (=Ruslar için Çuvaş dili ders kitabı), Çeboksarı 1933.
 J. BENZING, *Kleine Einführung in die tschuwassische Sprache* (=Çuvaş diline küçük kılavuz), Berlin 1943, 137 s.

S Ö Z L Ü K L E R —Dil tarihi araştırmaları için ilgi çekici olan daha eski el yazması kelime listeleri (=küçük sözlükler), St. Petersburg'daki Akademide bir çok nüshalar halinde vardır. *AHLQUIST*, 1859 da Kozmodem'yansk'lı GROMOV adında bir rahipten bahseder ki "bu adam, uzun zaman Çuvaşça bir sözlüğü toplamış ve bunu bir çok yıllar önce el yazısı ile Petersburg'a göndermiş ve bu eser de çeşit olarak Akademinin muhafazası altına girmiş" bulunmaktadır. Bu kelime listelerinin bugünkü akibetlerini ve her şeyden önce AŞMARİN'in *Thesaurus*'unda bunları da beraberce kullanabilip kullanamadığı sorusunu dahi bilemiyorum.

Bu alanda PAASONEN'deki ve AŞMARİN'in *THESAURUS*'undaki kelime listeleri ayrıca tavsiye edilmeğe değer. Bulunan eserleri ben burada çıkış tarihleri sırasıyla bildiriyorum:

- H. PAASONEN, *Csuvas Szójegyzék* (=Tschuwassisches Wörterverzeichnis=Çuvaşça Kelime Listesi), Budapest, 1908, V+244 s.
 N. V. NİKOL'SKIY, *Russko-çuvaşskiy Slovar'* (=Rusçadan Çuvaşçaya Sözlük), Kazan 1910 [s. 1 - 17 kısa Gramer; s. 17-635 Sözlük/].
 N. V. NİKOL'SKIY, *Kratki çuvaşsko-russkiy slovar'* (=Muhtasar Çuvaşçadan Rusçaya Sözlük), Kazan 1919.

- N. İ. AŞMARİN, *Thesaurus linguae Tschuwaschorum* (=Çuvaş Dili Kelime Hazinesi), cilt: I-XIX(?) Kazan veya Çeboksarı 1927-? [Tanıtma ve tenkidi: BENZİNG, *OLZ* 1939, No. 8 - 9, s. 538-542; Karşılaştır: M. RÄSÄNEN, *Anz. FUF* 24 (1937), s. 45 - 54 —Eserin c: XIX ile tamam olup olmadığını bilemiyorum— İlk 2 fasikül veya cilt), 1910 ve 1912 de Kazan'da ilk defa çıkmış idi; buna ait tanıtma ve tenkid olarak: R. GAUTHİOT, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 17 (1911), s. 152-154].
- T. M. MATVEEV i. dr., *Russko- çuvaşskiy slovar'* (=Rusçadan Çuvaşçaya Sözlük), Çeboksarı 1931.
- J. BENZİNG, *Deutsch- Tschuwaschisches Wörterverzeichnis nebst kurzen tschuwaschischem Sprachführer* (=Almancadan Çuvaşçaya Kelime Listesi-kısa Çuvaşça dil kılavuzu birlikte), Berlin 1943.
- N. K. DMİTRİEV, *Russko-Çuvaşskiy slovar' -S. prilojeniem kratkogo grammatičeskogo oçerka çuvaşskogo yazıka* (=Rusçadan Çuvaşçaya Sözlük -ek: Çuvaş dilinin kısa Grameri), Moskova 1951, büyük 8°, 896 s.
- Çuvaşçanın Türk dilleri ile ve Mogolca ile karşılaştırılması vesilesiyle Çuvaş Ses bilgisi ve Ses tarihi üzerine bir sürü ayrı ayrı özel araştırma çıkmıştır :
- W. RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (=Kuzey TürkDillerinin Fonetigi), Leipzig 1882-1883 /§§116, 189, 192, 194, 238, 261, 268, 293, 304, 422/.
- V. GRÖNBECH, *Forstudier til tyrkisk lydhistorie* (=Türkçenin Ses tarihine dair ilk araştırmalar), Kopenhag 1902.
- HOLGER PEDERSEN, *Türkische Lautgesetze* (=Türkçenin Ses Kanunları) /*ZDMG* 57 (1903), s. 53 - 61; GRÖNBECH'in yukarıda adı geçen eserini uzun uzadıya anlatan bir tanıtmasıdır ve onun fikirlerini savunur. —Her iki eser de Çuvaşçadan geniş şekilde faydalanırlar/.
- Y. WİCHMANN, *Die Tschuwassischen Lehnörter in den permischen Sprachen* (=Perm dillerinde Çuvaşçadan geçmiş kelimeler) /*MSFOu.* 21 (1903), 28+170 s./.
- N. İ. AŞMARİN, *Çuvaşskaya mimologiya* (=Çuvaş Mimolojisi), 1918.
- J. G. RAMSTEDT, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen* (=Çuvaşçanın yeri sorusu üzerine) /*MSFOu.* 38 (1922-1923), s. 1-34/.
- M. RÄSÄNEN, *Die Tschuwassische Lehwörter im Tschermissschen* (=Çeremisçedeki Çuvaşçadan geçmiş kelimeler) /*MSFOu.* 48 (1920), XVI+276 s./.
- N. N. POPPE, *Tschuwassische Lautgesetze* (=Çuvaşça Ses Kanunları) /*Asia Major* 1 (1924), s. 775-782/.
- N. N. POPPE, *O rodstvenniç otnoşeniyah çuvaşskogo i tyurko-tatarskih yazıkov* (=Çuvaş dili ile Türk-Tatar dilleri arasındaki hısımlık münasebetleri), Çeboksarı 1925.
- N. N. POPPE, *Türkische- Tschuwassische vergleichende Studien* (=Türkçe-Çuvaşça karşılaştırmalı araştırmalar) /*İslamica* 1 (1925), s. 409-427/.
- N. N. POPPE, *Çuvaşskiy yazık i ego otnoşenii k mongol'skomu i turetskim yazıkam* (=Çuvaş dili ve bu dilin Türk ve Mogol dilleri ile ilgisi) /*İAN* 18-19 (1924-1925), s. 23-43/.

- N. N. POPPE, *Die Tschuwassische Sprache in ihrem Rerhältnis zu den Türksprachen* (=Türk dilleri ile münasebeti bakımından Çuvaş dili) /*KCsA* 2, 1-2 (1926)/.
- Ö. BEKE, *Zu den tschuwassischen Lehwörtern der Tscheremissischen Sprache* (=Çeremis dilindeki Çuvaşçadan geçmiş kelimelere dair) /*MSFOu.* 57 (1933), s. 42-50/
- Ö. BEKE, *Zur Lautgeschichte der tschuwaschischen Lehwörter im Tscheremissischua* (=Çeremisçedeki Çuvaşçadan geçmiş kelimelerin ses tarihi üzerine) /*FUF* 23 (1935), s. 66-84/.
- M. RÄSÄNEN, *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* (=Macarcadaki Türkçeden geçmiş kelimelerde görülen uzun sesliler hakkında) /*FUF* 24 (1937), s. 246-255/.
- L. LİGETİ, *Les voyelles longues en turc* (=Türkçedeki uzun sesliler) /*JA* 230 (1928), s. 177-204/.
- R. O. ŞOR, *O çuvaşskom konsonantizme* (=Çuvaşçada sessizler sistemi) /*İzv. Vostoçn. Fakul't. Azerb. Gousd. Univ.* 4 (1929)/.
- J. BENZİNG, *Tschuwaschische Forschungen -II-Tschuw. r/alttürk. δ* (=Çuvaşça Araştırmalar II-Çuvaşça r// Eski Türkçe δ) /*ZDMG* 94 (1940), s. 391-398/.
- J. BENZİNG, *Etymologie der russ.-o-vrag "schlucht"* (=Rusça -o-vrag "çukur" kelimesinin etimolojisi üzerine) /*ZSPH.* 20 (1948), s. 109-11/.
- EİNO KARAHKA, *Zur Frage nach ursprünglichen Vokallänge im Tschuwassischen* (=Çuvaşçada en eski sesli uzunlukları sorusu üzerine) /*Studia Orient. Fenn.* 14 (1950), 11; 11 S.; bu etüt ile yeni bir şey verilmemiştir].
- J. BENZİNG, *Zum tschuw. Worte şalan "Heckenrose"* (=Çuvaşça şalan "çit gülü" kelimesi üzerine) [*UJ* 24 (1925), s. 143-144].

Bu çalışmalar ile de Çuvaş Ses tarihi sorularında henüz daha son söz söylenmiş değildir. Daha hâlâ bir sıra sorular çözümlenmelerini beklemektedirler.

Çuvaş şekil ve cümle bilgileri üzerine şimdiye kadar ancak pek az ayrı ayrı özel araştırma yapılmıştır :

- N. N. POPPE, *Bemerkungen über die Deklination im Tschuwassischen* (=Çuvaşçada İsim çekimi üzerine notlar) /*İslamica* I (1925), s. 414-422/.
- J. BENZİNG, *Tschuwaschische Forschungen -IV-Die Kasus* (=Çuvaşça Araştırmalar -IV- İsim halleri) /*ZDMG* 96 (1942), s. 421-470/.
- J. BENZİNG, *Tschuwassische Forschungen I-Das Possesivsuffixe der 3. Ps.* (=Çuvaşça Araştırmalar -I-Üçüncü şahıs iğelik ekleri) /*ZDMG* 94 (1940), s. 251-267/.
- Z. GOMBOCZ, *Die Tschuwassische Präsens-Futurum* (=Çuvaşçadaki geniş zaman-gelecek zaman kipi) /*KCsA.* 1, s. 262-266/.
- J. BENZİNG, *Tschuwaschische Forschungen -III-Das Nomen futuri* (=Çuvaşça Araştırmalar -III- Gelecek zaman şeklinde isimler) /*ZDMG* 95 (1941), s. 46-58/.
- R. FUCHS, *Übereinstimmungen in der Syntax der fgr. und türkischen Sprachen* (=Fin-Ugor ve Türk dilleri sentaksları arasındaki uyarlıklar) /*FUF* 24 (1937), s. 292-322/.

Metinler oldukça bol miktarda elimizde vardır. Ben burada, her nasılsa batı kitaplıklarına veya batıdaki özel ellere ulaşmak yolunu bulmuş olan Çuvaş edebiyatı eserlerini sayıp dökmekten vaz geçiyorum ve yalnız halk bilgisi metinleri bulunan eserleri bildirmekle yetinmek istiyorum. Bunlar kitaplıklarca her halde büyük zorluklar olmaksızın elde edilebilir :

- N. İ. AŞMARİN, *Sbornik çuv. pesen, zapisannih v guberniyah kazanskoy simbirskoy i ufimskoy* (=Kazan, Simbirsk ve Ufa eyaletlerinde tesbit edilip toplanan Çuvaş Halk Türküleri dergisi) /*İOAİE* 16 (1900), ek, s. 1-96/.
- GY. MÉSZÁROS, *Csuvas népköltési gyütemény* (=Sammlung tschuw. Volksdichtung II. Tl. -Sprichwörter, Rätselsprüche, Lieder, Märchen-Tschuw. Texte in Transkription und mit Ung. Übersetzung=Çuvaş Halk Edebiyatı Eserleri dergisi -II. kısım- Ata Sözleri, Bilmeceler; Türküler, Masallar— Çuvaşça metinler çevriyazılı olarak ve Macarca çevirmeleri ile), Budapest 1912.
- R. LACH und K. GRÖNBERCH, *Gesaenge russischer Kriesgefangener— Tschuwaschische Gesaenge* (=Rus Savaş Esirleri Türküleri— Çuvaş Türküleri) /*SWAW* phil. —hist. K, 218 (Viyana 1940), 4. Abh., 147 s., Tanıtması ve tenkidi: BENZİNG, *OLZ* 1944, No. 1-2, s. 51-55; bunda Çuvaş Türkülerinin daha sonraki yayınlamaları hakkında işaretler vardır/.
- J. BENZİNG, *Biler şehrinin fethi- Çuvaş halk destanı = La Conquete de la ville de Biler- Spécimen de la littérature populaire des Tchouvaches* (avec résumé fr.) /*Türk Dili* -seri III, sayı 8-9, İstanbul 1947, s. 126-136/.
- H. PAASONEN, *Gebräuche und Volksdichtungen der Tschuwassen*. (=Çuvaş'ların Halk şiiirleri ve Görenekleri), Helsinki 1949, büyük 8°, 381 s.